



A  
POPULAR EDITION  
OF THE  
SECOND AND THIRD TANTRAS  
OF  
VISHNU SARMAN,  
Containing a full Glossary and a literal translation of the  
expressions occurring in the Text,

MAHARAJA SHIVARAM APTE, B.A.

J. Clin. Psychol. Methods Health Behav. SAWA

PUBLISHED BY HARI NARAYAN GOKHALE,  
Manager, Atya-Blushana Press,  
POONA.

All rights reserved by the publisher

1524



A  
POPULAR EDITION  
OF THE  
SECOND AND THIRD (TANTRAS)  
OF  
( VISHNU SHIVARAMA )

( Containing a full Glossary and a literal translation of the <sup>112</sup> Verses occurring in the Text. )

BY  
MAHADEVA SHIVARAM APTE, B. A.,  
1ST ASSISTANT MASTER, HIGH SCHOOL, SATARA.

PUBLISHED BY HARI NARAYEN GOKHALE,  
Manager, Arya-Bhushana Press,  
POONA.

*All rights reserved by the publisher.*

1894.

GOPAL NARAYEN & CO.  
BOOKSELLERS, POONA.



S :  
89123  
✓ 832 + .  
✓ 2 .

PRINTED AT THE Arya-Bhushana PRESS, POONA.

SL NO. 089132

4720

Sl No. 080132

## PREFACE.

शास्त्र-

तं प-

थनः ।

पास्त-

िच-

The following is a Popular Edition of the Second and Third Tantras containing full explanatory notes and a glossary of words, adapted to meet the requirements of less advanced students. By Popular Edition is meant such a one as can be easily understood without the help of a teacher even by a student who has studied the first few lessons of Dr. Bhandarkar's 2nd Book. It is thus hoped that it will be largely availed of by the generality of students and especially by those who study privately. An experience of some years as teacher of Sanskrit has convinced the editor that a book of the kind now presented would be generally acceptable. Hence he thinks that the publication of the book meets a long felt want.

No pains have been spared to make this book useful to those for whom it is intended. Almost all the verses have been literally translated into English except only a few which, it was thought, could be easily understood.

How far the object in view is carried out is left to the public to judge.

Any suggestions as to the meaning of a particular passage or individual words will be deemed a favoring

to the Editor.

1080  
१८५०



अथ

## द्वितीयतन्त्रम् ।

अथेद्माभ्यते मित्रप्राप्तिकं नाम द्वितीयं तन्त्रं यस्थायमादिः  
श्लोकः ।

असाधना अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो वहुश्रुताः ।

साधयन्याभ्यु कार्याणि काकाखुमुग्रुमवत् ॥ १ ॥

तदथानुश्रूयते ।

असि दाक्षिणाये जनैषदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य ना  
तिद्वैरेण महांश्छायावाच्येऽप्योधपादपो नानाविहंगोपभुक्कफलः कीर्त्ते  
बृहुकोदरच्छायाश्वासितपथिकर्जनसमृहश्च । अथवा युक्तम् ।

१. Called the acquisition of friends. It is a न. स. क. bei  
द्वि added to make it न. मित्रप्राप्तिः यस्मिन तत् २. The wise, talen  
तीय and well-read ( lit those who have heard much ) tho  
तीय without means, accomplish their purposes quickly, as  
तीय the crow, mouse, deer and tortoise ( in the following  
तीय ३. For the explanation of this, see the 1st Tantra. ४. Ne  
तीय from it, near it. ५. A large banyan tree full of sha  
तीय shad. ६. The fruits of which were eaten by various  
तीय of birds. नानाविहंगैः उपभुक्कानि कलानि यस्य स. व. ७. Th  
तीय lows of which were filled with insects or worms. ८. the shade of which multitude of travellers took

पृष्ठचतन्ते ।

‘छायासुममृगः शकुनिनिवहैविष्वविलुपच्छदः ।  
कीटैरावृतकोटः कपिकुलैः स्कन्धे कृतप्रथयः ।  
विअब्धं मधुपैर्निपीतकुसुमः क्षाद्यः सतां सतरुः  
सर्वज्ञैःर्बहुजीवसंघसुखदो भूमौरभूतोपरः ॥ २ ॥

तत्र च लघुपतनको नामवायसः प्रतिवमति स्म । स कदाचित्प्रा-  
यात्रार्थं पुमुहिंश्य प्रचलितो यावत्पश्यन्ति तावज्जालैहस्तोतिर्ण-  
तुः स्फुटिन्चरणं ऊर्ध्वकेशो यमकिंगकागे नरः संमुखो बभूव ।  
पथं तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । यद्यं दुग्नमाय ममाश्रेवटपादपसंमु-  
तोष्येति । तत्र ज्ञायते किमय वटीवासिनां विहंगानां विनाशो भवि-  
यति न वा । एवं बहुविधं विचिन्त्य तत्क्षणान्तिवृत्य तमेव वटपाद-  
ं गत्वा सर्वान्विहंगान्त्रोवाच । भो अयं दुग्नमा लुद्धको ज्ञालतै-  
षुलहस्तः समर्प्येति । तन्सर्वथा तस्य न विश्वसर्नायम । एष जालं

१ The shade of which was resorted to by the beasts of the forest for rest, the leaves of which were occupied in many places by multitudes ( flights ) of birds, the hollows of which were filled with worms, the branches of which were inhabited by herds of monkeys, the honey in the flowers of which was fearlessly drunk in by the bees—such an excellent tree, worthy of praise at the hands of the good, afforded pleasure to many creatures by its various limbs ( parts ), so that any other tree besides, was only a burden to the earth. Almost all the compounds in this verse  
 व. आयायां सुनाः मगाः यस्य. Others should be similarly divided.  
 वह...द.—बहुजीवसंघाय सुख ददातीति. उप. २ लघु पतनं यस्य. व.  
 ओर्त of flight. ३ In search of prey or livelihood. ४ Fords. It is used as a preposition being the उ. रुद्रं दिश  
 ह उद. ५ With a net in hand. जालं हस्तयोः यस्य व. ६ Of  
 black complexion. व. ७ Splay-footed. स्फुटितो जर्णी यस्य.  
 ८ With the hair standing erect. ९ Having the form  
 e servants of Yama ( god of death ) यमकिरस्त्वेव आकारः  
 व. १० The banyan tree which is my resting-place. ११  
 ing in the वट tree. १२ A hunter. १३ Carrying a net and  
 his hands. जालतंडलौ हस्तयोः यस्य. व.

प्रसार्य तण्डुलान्धक्षेप्त्यति । ते भवद्दिः सर्वेरपि हालाहलैमहशा द्र-  
ष्टव्याः । एवं बद्रतस्तस्य स लुभ्यकस्त्र वटतल आगत्य जालं प्र-  
सार्य । सिन्दूवारसदृशांस्तण्डुलान्धक्षिप्य नातिदृर्गन्वा निर्भृतः स्थितः ।  
अथ यै पंक्षिणस्त्र स्थितास्ते लघुपतनकैवाक्यार्गलया निवागितास्ता-  
स्तण्डुलान्धालाहलाहुगनिव वीक्षमण्या निर्भृतास्तस्थुः । अवान्ते चि-  
त्रश्चीवो नाम कर्णतर्त्तजः सहस्रपर्विंशः प्राणयात्रार्थं परिभ्रमस्तास्त  
ण्डुलान्धगतोपि पश्यलघुपतनकैव निवाग्मीणोपि जिह्वालौन्धियादक्ष-  
णार्थमपेत्सपगिवारं निवैद्वच्छ । अथवा माध्विदमुच्यते ।

<sup>१५</sup> “जिह्वालौन्धियप्रमकानां जलमध्यनिवामिनाम ।

अचिन्तितो वधोज्ञानां मीनानामिव जायते ॥ ३ ॥

अथवा न तस्य दोषांस्ति । उक्तं च ।

<sup>१६</sup> “पौलस्यः कथमन्यदागहरणे दोषं न विज्ञानवान  
रामेणापि कथं न हमहरिणस्यामंभवां लक्षितः ।

१ Will scatter, throw. ( 2nd Future of क्षिप् with प्र. ) २ Like the deadly poison. ( हालाहल. ) ३ A kind of plant and its seed. ४ Hidden, concealed. ५ By the bar or bolt in the shape of the advice of Laghupatanaka. ६ Sprouts. ७ Of variegated neck. चित्रा ग्रामा यस्य. व. ८ The king of pigeons. ९ With a retinue consisting of a thousand followers. सहस्रं परिवारः यस्य. व. १० Being warded off or prevented. Pro. P. Passive of the caus. of ३ with नि. ११ Through the greediness of tongue. १२ Alighted ( on the ground ). १३ Was caught or entangled ( in the net ). १४ Unexpected death befalls those who are greedy of tongue, who live in the mid-t of water, and those who are ignorant, as it does the fish जिह्वालौन्धिय &c. स. त. १५ How did not Rālastya ( Ravana ) know that it was a crime to take away another's wife, how did not Rāma even perceive the impossibility of a golden deer, and how did Yudhishtira bring upon himself a calamity by means of gambling ( dice ) all on a sudden ? Generally the intellect of those whose minds are rendered senseless by a near danger, fails or is lessened. विज्ञानवान् P. P. Active of ज्ञा with विज्ञानरितिः = हेतुः हरिणः प. त. प्रन्यासत्र &c. प्रन्यामन्धया विज्ञाना भूदानि भवांसि येषां तथां व.

अक्षेशापि युधिष्ठिरं सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं  
प्रत्यासन्नविपन्निमूढमनसां प्रायो भैतिः क्षीयते ॥ ४ ॥  
तथा च । कृतान्लपाशसद्वानां दैवोपहतचेतसाम् । ।  
बुद्ध्यः कुञ्जगामिन्या भवन्ति महतामपि ॥ ५ ॥

अत्रान्तरं लुभ्धकस्तान्बद्धान्विक्षय प्रहृष्टमनाः प्रायत्यैषिसद्ध-  
धार्थं प्राधावितः । चित्रश्रीवोप्यान्मानं सपरिवारं बद्धं मत्वा लुभ्धक-  
मायानं दृष्ट्वा तान्कपांतानुचे । अहो न भेतव्यम् । उक्तं च ।

३ यमनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते ।  
४ स तेषो पारमध्येति तत्प्रभावादसंशयम् ॥ ६ ॥  
५ तत्सर्वं हेलंगाहीय सपाशीजाला अस्यादर्शनं गत्वा मुक्तिः प्राप्नुमः ।  
६ नोचेद्दयविक्वाः सन्तो हेलया समुत्पातं न करिष्यथ ततो मृत्युम-  
वाप्स्यथ । उक्तं च ।

७ तनवोप्यायता निन्यं तनवो बहूलाः समाः ।  
८ बहृन्वहुत्वादायृसान्सहनीत्युपमा सताम् ॥ ७ ॥

९ तथानुष्ठिते लुभ्धको जालमादायाकाशे गच्छतां तेषां पृष्ठंतो भूमि-  
स्थोपि पर्यधावत । तत ऊँर्ध्वनिः श्लोकमपठत् ।

१ The intellect of even the great who are tied by the nets of the god of death, whose minds are warped by ill-fate, go astray or in a crooked direction.  
२ कृतान्तर्य पाशीः बद्धानां त. त. देवेन उपहतानि चेतासि येषां व. २  
३ Having raised a stick. प्रोद्यता यष्टि: येन. व. ३ That man, whose presence of mind does not leave him in all calamities, surmounts them without doubt through its power  
४ हीयते lit. is abandoned from ए 3 P. Passive. ५ With speed, speedily.  
६ Together with the nets and snares. पाशशालैः सहिताः त. त. ६ Having gone beyond the reach of his sight.  
७ Being bewildered or confounded. ८ Thin but long fibres of equal length always sustain many efforts (pulls) by reason of their large number. The same simile applies to the good. सहाति = सहत. ९ After (them). १० With the face upwards. ऊँर्ध्वं आननं यस्यः व.

## द्वितीयतन्त्रम् ।

जालमादाय गच्छन्ति संहताः पक्षिणोऽप्यमौ ॥

यावचं विविद्येन्ते पतिष्ठन्ति न मंशयः ॥ ८ ॥

१ लघुपतनकोपि प्राणयात्राकियां न्यकत्वा किमव भविष्यतीति कुतू-  
हलानन्यष्टलभौनुमर्गति । अथ हटेगोचरतां गतान्विजाय लुधको  
निरीशः श्लोकमपठन्ति वृनश्च । ०

२ न हि भवति यन्त्र भाव्यं भवति च भाव्यं विनापि यलेन ।

करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति ॥ ९ ॥

तथा च । पराइमुखे विधौ चंत्स्यान्कथं चिद्विणोदयः ।

तन्मोन्यद्विपि मंगृह्य याति शङ्खनिर्धर्यथा ॥ १० ॥

३ तदामृतां तावद्विहंगामिपलाभः । कुटुम्बवर्तनोऽप्यभृतं जालमपि  
मे न एषम् । चित्रग्रीवोपि लुधकमदर्शनाभृतं ज्ञान्वा तानुवाच । भो  
निवृत्तः महागत्वा लुधकः । नन्मवंगिपि स्वस्थैर्गम्यतां महिलागोप्य-  
स्य प्रागुनर्गद्विभागं । तत्र मम सुहंदिगण्यकां नाम सृष्टकः । सर्वेषां  
४ स पाशच्छेदं विधास्यति । उक्तं च । ०

५ सर्वेषामेव मन्यानां व्यमनं ममुपस्थिते ।

वाङ्मात्रणापि माहात्म्यं मित्रादन्यां न मंडधं ॥ ११ ॥

---

१ These birds united together are going away with the net ; but there is no doubt that as soon as they begin to dispute, they will fall down. २ Going after them. इ. त.  
३ The state of being beyond the reach of sight, gone beyond the reach of sight. ४ That which is not to happen, does not happen, but that which is to happen, does happen even without effort ; that which is not destined to live, perishes, though placed on the palm of one's hand. ५ When fate is adverse, there may happen with great difficulty the rise of wealth, but that goes away taking with it something else, as does शंखनिर्धि—a store of wealth. ६ Let the desire of catching the birds be aside, not to mention &c. ७ Which was the means of acquiring the Jivelihood of my family,  
८ Having known that he had disappeared. ९ In the front  
१० of महि and towards the north. ११ When a calamity befalls any creatures, no one but a friend will assist them, even with so much as exchanging words.

एवं ते कपोतौश्रिव्रीवेण संबोधिता महिलारोप्ये नगरे हिरण्य-  
कबिलदुर्गं प्रापुः । हिरण्यकोपि सहस्रमुखबिलदुर्गं प्रविष्टोकुतोभयैः  
सुखेनास्ते । अथवा साधिवदमुच्यते ।

दृष्टाविरहितः सर्पे मदहीनो तथा गजः ।

सर्वेषां जायते वश्यो दृश्यहीनस्तथा तृपः ॥ १२ ॥  
तथा च । १२ न गजानां सहस्रेण न च लक्षणे वाजिनाम् ।

तत्कर्म सिध्यते राजां दुर्गेणैकेन यद्दणे ॥ १३ ॥

शतमेकोपि संधने प्राकाशस्थो धनुर्धरः ।

तस्मादुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविदो ज्ञानाः ॥ १४ ॥

अथ चित्रशीवो विलमासाद्य तारस्खणेण प्रोवाच । भो भो मित्र  
हिरण्यक सत्वरमागच्छ । महर्ता मे व्यमनावस्था वर्तते । तच्छ्रुत्वा  
हिरण्यकोपि विलदुर्गान्तर्गतः सन्त्रोवाच । भोः को भनान । किमर्थ-  
मायातः । किं कारणम् । किं दक्षे व्यमनावस्थानम् । तत्कथ्यतामि-  
ति । तच्छ्रुत्वा चित्रशीव आऽह । भोश्चित्रशीवो नाम करोतराजोहं ॥  
सुहृत । तस्मन्वरमागच्छ । १५ गुरुतरं प्रयोजनमस्ति । तदाकर्ण्यु पुलकि-  
तनुः प्रदृष्टान्मा स्थिरमैनास्त्वरमाणो निष्कान्तः । अथवा साधिव-  
मुच्यते ।

१ The fort-like hole. बिलं दुर्गमिन् ॥ २ A fort-like hole  
having a hundred entrances. सहस्रमुखः—गदावे मुखानि यस्य. व. ३.  
Without fear from any quarter. नार्तित रुतो भयं यस्य. व. ४.  
A snake without fangs, an elephant without the ruts<sup>५</sup> and  
a king without a fort, become subject to the power of all,  
that is, are easily conquered by all. All the «compound» in  
this verse are त्. त्. ५ That thing which kings accom-  
plish in battle with only a fort, cannot succeed by  
thousand elephants and by a hundred thousand horses.  
६ For translation see Pancha-tantra Part I. ७  
In a loud tone, aloud. ८ A state of «calamity  
or danger, a dangerous condition. ९ What is the «na-  
ture of the danger you are in? १० The need of your assist-  
ance is greater than you are aware of. Unless we explaine  
this way «there is no propriety of the comparative termi-  
nation तरे. ११ Steady in mind.

## द्वितीयतन्त्रम् ।

**सुहृदः स्नेहसंपन्ना लोचनानन्ददायिनः ।**

गृहे गृहवतां नित्यमागच्छनि महात्मनाम् ॥ १५॥

तथा च ३ भवनेतिर्थयो यस्य समागच्छनि नित्यशः ।

४ यत्सौख्यं तस्य चिने स्यान् तत्सर्वोपि जायते ॥ १६॥

५ अथ चित्रप्रीवं सपरिजनं बद्धमालोक्य हिरण्यकः सविष्ठादमिद-  
माह । भोः किमेतत् । स आह । भो जानन्नपि किं पृच्छसि । उक्तं  
च यतः ।

६ यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च

यावच्च ग्रन्थं च शुभाशुभमात्मकर्म ।

७ तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च

८ तावच्च तत्र च रुतान्तवशादृपैति ॥ १७॥

९ तत्पानं मैयतद्वच्येमनं जिह्वालोल्यात् । तत्वं पर्शमोक्षं कुरु  
माविलम्ब्यम् १ तद्वाकर्ण्य हिरण्यकः प्राह ।

१० अध्यर्थयोजनशनादामिषं वीक्षते व्यगः ।

११ सोपि पार्वतिस्थितं दैवाद्वन्धनं नै च पश्यति ॥ १८॥

१ Friends full of affection and giving delight to the eyes of the beholders ( their friends ) always go to the houses of the magnanimous house-holder. There is a different reading for अगच्छनि. It is नागच्छनि which means do not come, that is, if they come at all, they do so rarely. २ That happiness, which is produced in the mind of him to whose house guests always come, is not to be had even in heaven. ३ Sadly, sorrowfully. गिरा-देनसहितं यथा तथा. अथ. ४ Through the power of the god of death, one goes for that reason, by that cause, in that manner, at that time, to that, for that period and there; from which reason, by which cause, in which manner, at which time, to which, for what time, and where he has committed either a good or evil action ( in the past birth ). ५ Misery ; calamity. ६ Release us from bondage, from the snares. पाशान् माक्ष. प. न. ७ Without delay. It is an adverbial compound. नाश्विन् or न क्रियन् विलये यथा तथा. ८ A bird ( lit. द्वयं sky-goer ) sees flesh from a distance of a hundred and fifty yojanas, but the very bird does unfortunately not see the snares ( prepared to catch him ) even when near him. A yojana is equal to 8 miles or 4 Koss.

तथा च । रविनिशाकरयोर्घर्षहीडनं

गजभुजंगविहंगमबन्धनम् ।

मतिमतां चै निरिक्षण दरिद्रतां

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ १९ ॥

तथा च । व्योमैकान्विहारिणोर्पि विहगः संप्राप्तुवन्त्यापदं

बध्यन्ते निषुणैरगाधसलिलान्मीनाः समुद्रादपि ।

दुर्नीतिं किमिहासि किं च सुकृतं कः स्थानलाभे गुणः

कालः सर्वजनान्प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २० ॥

एवमुक्त्वा चित्रशीवस्य पाशं छेन्तुमुद्यतं स तमाह । भद्र मा मैवं  
कुरु । पथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु तदन्ते ममपि च । तच्छु-  
त्वा कुपितो हिरण्यकः प्राह । भो न युक्तमुक्तं भवता यतःस्वाँमि-  
नोनन्तरं भृत्याः । स आह । भद्र मा मैवं वद । मद्दांश्याः सर्व एते

१ Having seen the obscuration ( lit. persecution ) of the sun and moon by the planet ( Rāhu ), the confinement of elephants, snakes and birds, and the poverty of the talented, it is my conviction that destiny is powerful. The first two lines occur differently elsewhere as शशिदिवाकरयोः अहीडनं, गजभुजंगमयोर्गवंधनं, where the word विहंगम is omitted. २ The birds, though sporting in the solitude of the sky, meet with calamities, the fish are caught even from the deep ocean by persons expert in catching them; what is the special effect of misconduct or of good conduct in this world, and what is the special merit or advantage of securing a particular place, ( fog ) time ( death ) with outstretched hands seizes all creatures even from a distance. अगाधसलिलात् adjective of समशान् अगाधं सलिलं यस्य । व. प्रसारितकर-प्रसारितो करो येन । व. The last line is differently worded as कालोऽयं व्यसनप्रसारितकरो यह्नाति दूरादपि which means this death ready with open arms for calamities &c. ३ Thereafter अत् in this sense governs the accusative. ४ Since the servants ( come, take ) after the master, that is, the master deserves precedence over servants. ५ Dependent on me ( अहं अ-पः प्रेषां । व. ).

वराका: । अपरं स्वकुरुम्बं परित्यज्य समागताः । तत्कथमेतावन्माश-  
मपि संमानं न करोमि । उक्तं च ।

<sup>३</sup> यः संमानं समाधने भूत्यानां क्षितिपोधिकम् ।

विनाभावेषि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कहिचित् ॥ २१ ॥  
तथा च । <sup>४</sup> विश्वासः संपदां मूलं बेन यूथपरिगजः ।

सिंहो मृगाभिपत्येषि न मृगैरुपयुज्यते ॥ २२ ॥

अपैरं मम कश्चित्पाशच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गो भवति । अथवा  
दुरात्मा लुधकः समर्थ्यति । तनुं मम नग्रुपात् एव । उक्तं च ।

संदाचारेषु भृत्यैषु संमीदत्सु च यः प्रभुः ।

सुखी स्यान्नरकं याति परवेह च मीदति ॥ २३ ॥

तच्छृन्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह । भो वेग्रयहं राजधर्मम् । परं  
मया तव परीक्षण रुता । तत्मर्वेषां पूर्वं पाशच्छेदं करिष्यामि । भवा-  
नप्यनेन विधिना बहुकपोतपैरिवारो भविष्यति । उक्तं च ।

<sup>५</sup> कारुण्यं सविभागश्च यस्य भृत्यैषु सुर्वदा ।

संभवेत्स महीणलस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ॥ २४ ॥

१ Poor fellows. Cf. Marathi वारडा or विचारा. २ Why then should I not show even so much respect? एतावन्मात्रम्-एतावती मात्रा यस्य. न. ३ The servants never desert that king even in the absence of wealth, who shows great respect for them & Confidence is the root of prosperity, whereby the elephant is the chief of the herd ; the lion though lord of the beasts, is not availed of ( used ) by the beasts. यपयुज्यत may mean is not joined. ४ Besides. ५ Falling into or going to hell. ६ That lord, who is happy while his righteous servants are suffering misery, goes to hell and suffers pain both in the next world and here. ७ I only put you to the test, tried you. ८ Having many pigeons for your retinue. ९ That king, who has compassion for, and is always even-handed towards, his servants, will be able to protect even the three worlds. समित्याग is, I think, a misprint for संविभाग which means equal share. त्रैलोक्य- the collection of the three worlds. भृत्याणां लोकानां सुमाहारः-समाहारद्विगुण.

एवमुक्ता सर्वैषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकश्चित्प्रीतिमाह । मित्रं  
गम्यतामधुना स्वाश्रये । भूयोपि व्यसने प्राप्ते समागमनव्यम् । इति  
तान्नेष्य पुनरपि दुर्गं प्रविष्टः । चित्रघीवोपि सपरिवारः स्वाश्रयमग-  
मत् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

\*मित्रवान्साधयत्यर्थान्दुःसाध्यानपि वै यतः ।

तस्मान्मित्राणि कुर्वीत समानाश्वेव चात्मनः ॥ २५ ॥

लघुपतनकोपि सर्वं तं चित्रघीवबन्धमोक्षमवलोक्य विस्मितमना  
व्यचिन्तयत् । अहो बुद्धिरस्य हिरण्यकस्य शक्तिश्च दृग्स्य सामग्री  
च । तदीद्विगेव विधिविहंगानां बैधनमोक्षात्मकः । अहं च न कस्य-  
चिद्विश्वसिमि चलप्रकृतिश्च । तथाप्येनं मित्रं करोमि । उक्तं च ।

\*अपि संपूर्णतायुक्तैः कर्तव्या सुहृदो द्वृधैः ।

नदीशः परिपूर्णोपि चन्द्रोदयमपेक्षते ॥ २६ ॥

एवं संप्रधार्य पादपादवतीर्थं बिलद्वारमाभित्य चित्रघीववच्छब्देन्  
हिरण्यकं समाहृतवान् । एतेहैँ भो हिरण्यक एहि । तच्छब्दं श्रुत्वा  
हिरण्यको व्यचिन्तयत् । किमन्योपि कश्चित्कपोतो बैधनशेषस्तिष्ठति  
येन मां व्याहरति । आह च । भोः को भवान् । स आह । अहं  
लघुपतनको नाम वायसः । तच्छ्रुत्वा विशेषादैर्लीनो हिरण्यक  
आह । भो द्वृतं गम्यतामस्मात्स्थानात् । वायस आह । अहं तव पार्श्वे

१ Having sent, dismissed. २ Since a man who  
has friends accomplishes objects difficult of accom-  
plishment, one should make such friends as are equal to  
one ( in disposition ). ३ The freedom from confinement.  
बंधात् सोक्षः । ४. त. ५ How great the talent and strength of  
this Hiranyakasipu and the materials in his fort ! ६ This is  
exactly the way in which birds are caught and released.  
बैधनमोक्षात्मक is a व. ७ Of a fickle nature. ८ Wise men,  
though endowed with plenty, should make friends; the lord  
of rivers' ( the ocean ) though full of water expects or  
wants the rise of the moon ( to rise higher still ). ९ With  
voice like that of Chitragriva. १० Having his net yet re-  
maining uncut. ११ Hiding himself still more inside.

पुरुक्तार्थेण समागतः । तैत्कि न कियते मया सह दर्शनम् । हिरण्यंक  
आह । न मेस्ति त्वया सह संगमेन प्रयोजनमिति<sup>३</sup> । स आह । भो-  
द्विव्यावस्थ मया तव सैकाशात्पाशमोक्षणं 'दृष्टम् तेन मम महती  
प्रीतिः संजाता । तत्कदाचिन्मापि बन्धने जाते तव पार्श्वान्मुक्तिर्भ-  
वनि । तत्कियतां मया सह मैत्री ६हिरण्यक आह । अहं त्वं भोक्ता ।  
अहं ते भोज्यमूर्तुः । तत्का त्वया सह मम मैत्री । नद्रम्यना "मैत्रीवि-  
रोधभावात् । उक्तं च ।

‘ययोरेव समं विनं ययांरेव समं कलम् ।

तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पृष्ठविपृष्ठयोः ॥ २७ ॥

तथा च १० यो मित्रं कुरुते मूढ आन्मनोमहर्शं कुधीः ।

हीनं वाप्याधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः ॥ २८ ॥

तद्गम्यतामिति । वायस आह । भो हिरण्यक मैपोहं तव दुर्गद्वार  
उमविष्टः । यदि त्वं मैर्वीं करोयि तनोहं प्राणयात्रा करिप्यामि । अ-  
न्यथा प्रायोपेश्चान्मे स्थानिति । हिरण्यक आह । भोस्त्वया वैरिणा  
सह कर्थं मैर्वीं करोमि । उक्तं च ।

<sup>१२</sup>वैरिण न हि संदध्यात्सुस्थिष्टेनापि संधिना ।

सुतसमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ २९ ॥

" On some important business. " Why do you not see  
me? " Because. " At your hands. " Eater.  
Object of eating, that is, food. " On account of the  
absence of friendship, or by reason of the impossibility of  
friendship. " Friendship and marriage are fit between  
those two only whose wealth and family are equal and not  
between those who are rich and poor or fat and lean. " That  
foolish person, who makes such friends as are  
unequal to him, that is, either lower or  
higher than himself, is ridiculed. " Here I &c. ; I shall  
starve myself to death. " One should not make friends  
with an enemy though bound to him with firm ties;  
water, though well-heated, does indeed extinguish fire.

वायस आह ।<sup>१</sup> भोस्त्वया सह दर्शनमपि नास्ति कुंतो वैरम् । त-  
त्किमनुचितं वदसि । हिरण्यक आह । द्विविधं वैरं भूवति सहेजं कृ-  
त्रिमं च । तत्सहजवैरी त्वमस्माकम् । उकं च ।

<sup>२</sup> कृत्रिमं नाशमभ्येति वैरं द्रृक्षुत्रिमैर्गुणैः ।

प्राणदानं विना नैव सहजं याति संक्षयम् ॥ ३० ॥

वायस आह । भो द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि । त-  
त्कथ्यताम् । हिरण्यक आह । भोः कारणेन निवृत्तं कृत्रिमम् । तत्तं-  
दर्हेष्पकारकरणाद्वच्छति । स्वाभाविकं च पुनः कथमपि न गच्छति ।  
तर्यथा नकुलसर्पणो शप्पभुद्गुणायुधानां जलवह्नेचार्द्वैत्यानां सार-  
मेयमार्जराणामीश्वरं द्विद्राणां सपन्नीनां सिंहगजोनां लुभ्यकहरीणा-  
नां श्रोत्रियां इक्षाणां मूर्वपणितानां पतिवताकुल शानां सज्जनदु-  
र्जनानाम् । न कथित्वेनापि वैयापादितः । तथापि प्राणां सतीपश्यन्ति  
स्म । वायस आह । तदकृत्यमेतत् । शृगतां मे वचनम् ।

१ I have not seen you even, then how can there be enmity? २ Natural. सह जाते. ३ Artificial. ४ Artificial enmity is soon destroyed by artificial remedies; while natural friendship is never destroyed without the sacrifice of life. ५ Characteristic, mark. ६ Brought about. ७ It is removed by conferring obligations fit for it. ८ It is as follows: (1) The enmity between the mongoose and snake; (2) that between graminivorous animals and those having nails for their weapons. नक्षानि आयुधानि येषां च; (3) between water and fire; (4) between gods and demons; (5) between dogs and cats; (6) between the rich and poor; (7) between one's fellow-wives. सपन्नी-समानः पतियर्थ्याः च; (8) between the lion and elephant; (9) between the hunter and deer; (10) between a Brahman versed in the Vedas and an eunuch. भ्रष्टः क्रियाः येषांते च; (11) between the foolish and wise; (12) between chaste women and adulteresses; (13) and that between the good and wicked. ९ None of these (mentioned above) has killed the other. १० Still they cause affliction to the mind. ११ This is without a cause.

'कारणान्मित्रतां याति कारणायाति शत्रुताय ।

तस्मान्मित्रत्वमेवांत्रं योज्यं वैरं न धीमता ॥ ३१ ॥

तस्मात्कुरु मया सह समागमं मित्रधैर्मार्थम् । हिरण्यक आह ।

भोः श्रूयतां नीतिमौर्वस्वम् ।

• 'सलहुष्टमपीष्टं यः पुनः सुधातुमिच्छन्ति ।

स मृत्युमपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३२ ॥

अथवा गुणवानहं न मे कश्चिद्दैरयात्मां करिष्यत्येतदपि न सं-  
भाव्यम् । उक्तं च ।

‘मिहो व्याकरणस्य कर्तुग्रहन्याणान्प्रयान्प्रणिने-

र्मीमांमारुतमुन्ममाथ सहमा हस्ती मुनिं जैमिनिम् ।

छन्दोऽज्ञाननिधिं जग्धान मकरो बेलानटे पिङ्गल-

मज्जानुबृतचेतसामतिरुपो कोर्यस्तिरश्चां गुणैः ॥ ३३ ॥

वायम् आह । अस्त्वंतनथापि श्रूयताम् ।

‘उपकागञ्च लोकानां निमिनान्मृगापक्षिणाम् ।

भयाल्लोबाच्च मूर्खाणां मैत्री स्याद्वर्णान्मताम् ॥ ३४ ॥

१ One becomes another's friend or enemy from some cause ; therefore, a prudent man should form friendship and not enmity ( with others ). २ Association, friendship. ३ For the sake of friendly duty. ४ The essence of morality or the moral science. ५ He who wants to make friends of him who has once been his enemy, meets with death, as does the mule meet death in the form of her offspring. ६ The reperitual of enmity. ७ A lion took away the life of Pāṇini the author of grammar ; an elephant destroyed all on a sudden the sage Jaimini, the founder of Mīmāṃsā ( the system of philosophy ), an alligator killed on the sea-shore Pingala, who was, as it were, a store of the Vedic knowledge ; what is the use of accomplishments to the lower animals whose minds are full of ignorance and who are very passionate, that is, they cannot appreciate merit. ८ अज्ञानाद्वात्मां अज्ञानेनाद्वात्मानि चतोसि यशां तेषाय् । ९ Friendship is formed among people by reason of obligations ( mutually conferred ), among beasts and birds for some motive, among fools through fear and greed, and between the good at the very sight.

तत्साधुरहम् । अपरं त्वा शपथादिभिर्निर्भयं करिष्यामि । स आह । न मेस्ति ते शपथैः प्रत्ययः । उक्तं च ।

<sup>३</sup> शपथैः संधितस्यापि न विश्वासं वजेद्विषोः ।

अद्रोहशपथं कृत्वा वृत्रः शक्तेण सूक्ष्मितः ॥ ३५ ॥

<sup>४</sup> न विश्वासं विना शबुद्धवानामपि मिथ्यति ।

विश्वासान्तिक्षेन्द्रेण द्विर्गम्भीर्विद्वारितः ॥ ३६ ॥

अन्यच्च ।

“बृहस्पतेरपि प्राज्ञस्तस्मान्वेवात्र विश्वसेत् ।

य इच्छेदात्मनो बृद्धिमायुष्यं च सुखानि च ॥ ३७ ॥

तथा च ।

<sup>५</sup> सुमूक्षेणापि च्छिद्रेण प्रविश्याभ्यन्तं गिरुः ।

नाशयेच शनैः पश्चान्पूर्वं सलिलपूर्वतः ॥ ३८ ॥

<sup>६</sup> न विश्वसेद्विश्वसं विश्वसेपि न विश्वसेत् ।

विश्वासाद्यमुत्पन्नं मूलान्यपि निरुन्नति ॥ ३९ ॥

१ Free from fear. २ I have no faith in your oaths. ३ No confidence should be placed in an enemy though joined or united to us by oaths ; Vritra was killed by Indra after taking an oath not to kill him ( Vritra ). ४ An enemy is not conquered even by the gods, unless faith is put in them; the lord of the gods ( Indra ) tore open the womb or fetus of Diti ( the mother of demons ) through faith. ५ Therefore, a man, who is wiser even than Brihaspati, should never put faith in any one, if he wishes his own prosperity, life and happiness. ६ An enemy, having entered even by a very small hole ( by finding a very trifling defect ), will gradually destroy ( any one ) afterwards, as does a flood of water sink a boat. ७ One should not place confidence in one who is unworthy of it; as also in one who is trustworthy ; (for) the danger arising from placing confidence, cuts down even the roots.

' न वध्यते ह्यविश्वसो दुर्बलोपि बलोत्कृदैः ।  
 विश्वसाश्चाशु वध्यने बलवन्नोपि दुर्बलैः ॥ ४० ॥  
 ' सुकृतं विष्णुगुप्तस्य मित्रामिर्भागवस्य च ।  
 वृहस्पतेरविश्वासो नीतिसंधिस्त्रिधा स्थितः ॥ ४१ ॥  
 तूषा च ।<sup>३</sup> महताप्यर्थसारेण यो विश्वासं समागतः ।  
 भार्यासु सुविग्रहासु तदनं तस्य जीवितम् ॥ ४२ ॥  
 तच्छ्रुत्वा लघुपतनकोपि निर्भृतगच्छिन्तयामास । अहो तु द्विष्टीण-  
 ल्यमस्य नीतिविषये । अथवा त एवास्योपर्गं मैत्रीपक्षपातः । म  
 आह । भो द्विरण्यकं ।  
 ' सत्यं मातपर्वीनं भो इत्याद्विविद्या जनाः ।  
 बलात्वं मित्रां प्राप्नो वचनं मम तच्छृणु ॥ ४३ ॥  
 वृष्टर्थनामि त्वया मया मह नियमेवालापो गुणदोषसुभैषित-

Even a weak person who has not put faith, is not killed even by the powerful ; while those who have confided (in any one) are quickly destroyed by the weak, though themselves very powerful. २ The Sukritya of Vishnugupta, the Mitrāpati of Bhārgava (Sukra), and Avisvīsa of Brihaspati—thus threefold is Smṛiti. *Sukritya* &c. are the treatises on Nīti. They mean good *action*, the acquisition of friends and mistrust respectively. ३ He, who though with a large fortune, has put faith in his wife feeling no affection for him, has his death at her hands. महा &c. is an instance of the Instrumental absolute. ४ Without answer ; having nothing to say in reply. ५ How great is his proficiency in the science of politics ! ६ I have, or there is, great partiality for his friendship ; I am inclined to make friends with him. ७ Friendship is formed by 'going with any one seven steps (lit. of seven paces. Adj. from सप्तरेत्), go say the wise ; you have become my friend against your will (that is, I have forced you to be my friend) so hear what I say. ८ Even by remaining in your fort-like hole. ९ Such as conversation on diverse subjects that is about merits and demerits &c. गुणदोषाः सुभैषितनोशिष्ठाः आदबो यस्य स. च.

गोष्ठीकथादिः सर्वदा कर्तव्यो ययेवं न विश्वसिषि । तच्छुत्वा हिरण्य-  
कोपि व्यचिन्तयत् । विद्यग्धवचनोर्य दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्य-  
श्च । तयुक्तमनेन मैत्रीकरणम् । परं कदाचिन्मम दुर्गे चरणपातोपि  
न कार्यः । उक्तं च ।

‘भीतभीतः पुरा शत्रुमन्दमल्दं विसर्पति ।

भूमौ प्रहेलया पश्चाज्जाग्रहस्तोऽनास्विव ॥ ४४ ॥

तच्छुत्वा वायस आह । भद्र एवं भवतु । ततः प्रभृति द्वौ तावपि  
शुभापितगोष्ठीमुखमनुभवन्तौ तिष्ठतः । परस्परं लंतोपकारौ कालं न-  
यतः । लघुपतनकोपि मांसशकलानि मेध्यानि बलिशेषाण्यन्यानि  
बत्सलाहतानि पकान्नविशेषाणि हिरण्यकार्थमानयति । हिरण्यकोपि  
तण्डुलानन्यांश्च भक्षेषिवेषाण्यलघुपतनकार्यं गत्रावाहन्यं तत्कालीयातं-  
स्यार्पयति । अथवा युज्यते द्वयोरप्येतत् । उक्तं च ।

‘देदाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमास्याति पृच्छाति ।

भुज्ञे भोजयते चैव पद्मिं प्रीतिलक्षणम् ॥ ४५ ॥

‘नोपकारं विना प्रीतिः कथंचित्कस्यचिद्वेत् ।

उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदाः ॥ ४६ ॥

१ In this way, that is, openly, by coming out &c. २ Clever or eloquent in speech. विद्यग्धं वचनं यस्य. व. ३ True of words. अ. ४ Even so much as placing his foot. ५ An enemy being afraid first approaches gently walking on the ground and then with haste or speed, as does the hand of a paramour on women. ६ Conferring obligations on each other. कृत्तोर् कारी-कृताः उपकाराः यायां तौ. व. ७ Sacrificial pieces of flesh(मृद्धि lit. fit for sacrifice). ८ The remains of offerings. बलिभ्यः शेषाणि. प. त. ९ Other good dainties brought by him through friendship or affection (वत्सल). १० Special things to be eaten. The word विशेष as a latter part of compounds has this sense. ११ To him who returned at that time (रात्रौ). १२ Six-fold is the way of manifesting friendship, viz. a friend gives anything, takes in return, confides a secret, and asks it, eats and causes to eat. १३ Nobody's love can ever be secured without conferring obligations; since the gods even become givers of what is desired by being given; what is promised or by means of a vow. अभीष्टं ददाती. उप.

१ तावृतीनिर्भवेलोके यावद्वानं प्रदीयते ।  
 वत्सः क्षीरक्षयं दृष्टा परित्यजति मातरम् ॥ ४७ ॥  
 २ पश्य द्वानस्य माहात्म्यं सयः प्रत्ययकारकम् ।  
 ३ यत्प्रभावादपि द्वेषी मित्रतां याति तत्क्षणात् ॥ ४८ ॥  
 ४ पुत्रादपि प्रियतरं खलु तैन् दानं  
     मन्ये पशोरपि विवेकविवर्जितस्य ।  
 ५ दने खलेषि निग्विलं खलु येन दुर्घं  
     नित्यं द्वाति महिषी ससुतापि पश्य ॥ ४९ ॥

कि बहुना ।

६ प्रीति निरन्तरं कृन्ता दुर्भयां नग्मांमवत ।  
 मृषको वायमश्चैव गतौ कृत्रिमसित्रताम् ॥ ५० ॥  
 एवं स मुपकस्तदृपैकागग्नितमथा विश्वस्तो यथा तस्य पक्षमध्ये  
 प्रविष्टस्तेन सह सर्वदैव गांधीं कर्णति । अथान्यस्मिन्नहनि वायमां-  
 शुपूर्णनयनः समभ्येत्य सगद्वैदं तमुवाच । ७ भद्र हिरण्यक विक्तिः  
 संजाता मे साप्रतं देशस्यास्यापरि । तदन्यत्र यास्यामि । हिरण्यक

१ There will be affection only so long as anything is given; even the calf of a cow leaves off its mother when it sees the stopping of milk, that is, as soon as a calf sees that it can get no milk from the cow, it leaves it off. २ Observe the importance of gift, which produces fruit immediately and through whose power an enemy is in a moment turned into a friend. ३ I, therefore, think that a gift is dearer than even the son in the case of beasts, which are without consideration or discriminating power, whereby a she-buffalo, even when its calf is alive, gives the whole of its milk even to a wicked person. विवेक &c. is इ. न. ससुता. ४. ५ Having formed close and indissoluble friendship like the relation between the nails and flesh, the mouse and the crow became artificial friends (being naturally enemies). ६ Pleased by the obligations (of the crow) इ. न. ७ One day, on a certain day—not the next day as one would expect. ८ Stammeringly. गाहेन सहितं यथा तथा.

आह । भद्र किं विरक्तेः कारणम् । स आह । भद्र शूमताम् । अ॒  
व॒शे महत्यानावृष्टचा दुर्भिक्तं संजातम् । दुर्भिक्तत्वाज्जनो बुभुक्षापी॑-  
हितः कोपि बलिमौत्रमपि न प्रश्चत्ति । अपरं गृहे गृहे बुभुक्षितज्ञ-  
नैविहंगानां बन्धनाय पाशाः प्रगुणाङ्कैताः सन्ति । अहमप्यायुशेष-  
तया पाशेन बद्ध उद्भैरितोस्मि । एतद्विरक्तेः कारणम् । तेनाहं विद्धेण  
चलित इति वाष्पमोक्षं करोमि । हिरण्यक आह । अथ भवान्क  
प्रस्थितः । स आह । अस्ति दक्षिणापथे वनगहन्मध्ये महासरः । तत्र  
त्वनोधिकः परमसुहन्कर्मो मन्थरको नाम । स न्व मे मत्स्यमांसख-  
ण्डानि दास्यति । तदक्षणांनेन सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन्सुखेन  
काल नेष्यामि । नाहमत्र विहंगानां पाशबन्धनेन क्षये द्रष्टुमि-  
च्छामि । उक्तं च ।

'कोतिभारः समर्थानो किं दृं व्यवसायिनाम् ॥  
को विदेशः सविद्यानो कः परः प्रियवादिनाम् ॥५१॥

१ अरिसेन् In this. २ Hunger. lit. desire of eating. भोक्तु इच्छा.  
Desi. noun from भुज 7 A. to eat. ३ Even an oblation ( of  
rice daily offered by householders and eaten by crows ).  
४ Made ready. ५ उद्भैरितः for उद्भैर्. P. P. of ४ १ P with  
उद् saved, drawn up. ६ In the southern region. ७ A  
difficult or impassable place in the forest. ८ More than  
yourself ( as regards friendship ). ९ By eating them ( मन्थर  
मांसखण्डानि ) तेषां मंक्षणात्. It is an instance of the objective  
genitive in Sanskrit.i १० What thing is a heavy burden to  
the able ? What is remote to those who are industrious ?  
What country is foreign to those who are possessed of  
learning, and who is a stranger to those who talk sweetly ?  
The answers to all these questions are negative. This is an  
instance of what is called *question of appeal* in Sanskrit-a  
question of appeal being that in which a positive question  
expects a negative answer, and a negative question a positive  
answer; for instance, the reply to the first question  
कोतिभारः समर्थानो is न कोपि.

'विद्वस्त्वं च तुष्टवं च नैव तुलयं कदाचेन ।'

स्वदेशी पूज्यते राजा विद्वान्सर्वत्र पूज्यते ॥ ५२ ॥

ब्राह्मा च । 'अनावृष्टिहने देशो सस्ये च प्रलयं गते ।

• धन्यास्तात् न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ५३ ॥

• हिरण्यक आह । यथेवं तद्दहमपि त्यासहागमिष्यामि । ममापि महहुःखं वतने । वायस आह । भोस्तव किं दुःखम् । तत्कथय । हिरण्यक आह । भो बहु वक्तव्यमस्यत्रैविषये । तत्रैव गन्वा सर्वैस्त्विस्तरं कथयिष्यामि । वायस आह । अहं तावदाकाशगतिस्तत्कथं भवतो मया सह गमयम् । स आह यदि मे प्राणान्तर्क्षसि तदा स्वपृष्ठमारोप्य मां तत्र प्रापयिष्यसि । नान्यथा मम गतिरासि । तच्छुत्वा सानन्दं वायस आह । यथेवं तद्वन्योहं यद्वतापि सह तम कालं नयामि । अहं संपाताद्विकैन्द्रायाद्विनगनिविशेषान्वेद्धि । तस्मागेह मम पृष्ठं येन सुवेन त्वां तस्मः प्रापयामि । हिरण्यक आह । उड्डानानां नामानि श्रोतुमिच्छामि । म आह ।

'संपातं विप्रातं च महापातं निषातनम् ।'

वक्तं तिर्यकथा चोर्ध्वमष्टमं लघुमंजकम् ॥ ५४ ॥

१ The quality of learning and royalty are never equal; a king is honoured ( only ) in his own kingdom, ( while ) a learned man is honoured everywhere. २ When a country is stricken by famine ( drought ) and when the corn is destroyed, blessed indeed are those who do not remain there to see the destruction of the country and the extirpation of their families. Con-true the second half thus: यं देशान्गे कुलक्षयं च न पश्यन्ति देखन्ताः । ३ Much is to be said on this subject-अप्रक्षिप्य=पश्यन् विश्वये । ४ At length, in detail. विमतंरणं भविते यथा तथा. अस्य. ५ Having access to, or motion through, the air. आकांशं गतिपरम्. ६ If you save my life, that is, if you do not kill me being your enemy. ७ In which falling down or alighting ( शूलत ) is the chief. संपातः आदिवेदां ते. व. ८ The various modes of flight. ९ Flight. १० Sampita ( ordinary flight downwards ), Viprapāta, ( a higher flight ) Mahāpāta ( a great flight ) and Nipūtana ( flying down ), Vākṛta ( crooked flight ), Tiryak ( downward flight ), Urdhvā ( upward flight) and the eighth called Laghu, these are the eight modes of flight.

तच्छ्रुत्वा हिरण्यकस्तस्थानादेव तदुपरि समारूढः । सोपि शनैः-  
शनैस्तमादाय संपातोऽुनिप्रस्थितः क्रमेण तत्सरः प्राप्तः । ततो लघुप-  
दनकं मूषकौधिष्ठितं विक्षीकृतं दूरतोपि देशकालैविदसाम्बन्धकौकोय-  
मिति ज्ञात्वा सत्वरं मन्थरको जले प्रविष्टः । लघुपतनकोपि तीर्त्यथ-  
रुकोटरे हिरण्यकं मुक्त्वा शाश्वाप्रमाह्य तारस्वरेण प्रोवाच । भो मन्थरक  
आगच्छागच्छ । तब मित्रमहं लघुपतनको नाम वायसश्चिरात्सोर्क-  
ष्ठः सम्भायातः । तदागत्यालिङ्गं माम् । उक्तं च ।

‘किं चन्दनैः सकर्पैस्तुहिनैः किं च शीतलैः ।

सर्वे ते मित्रगावस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥ ५५ ॥

तच्छ्रुत्वा निपुणतैर्ज्ञात्वा सत्वरं सलिलानिष्कम्य पुलकिततनु-  
रानन्दाश्चूपूरितनयनो मन्थरकः प्रोवाच । एहोहि मित्र अरलिङ्गं माम् ।  
‘चिरकालान्मया त्वं सम्पद्धं ज्ञातः । बेनाहं सलिलाद्वन्तः प्रनिष्टः ।

उक्तं च ।

‘यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टिनम् ।

न तेन संगति कुर्यादित्युवाच वृहस्पतिः ॥ ५६ ॥

। Going by the flight called *Sampita*. २ Seated upon or ridden by a mouse. ३. त. ४ Knowing what is fit for place and time, that is, prudent. ५ Knowing that he was an extraordinary crow. ६ Situated on the bank. ७ Having placed. ८ With a loud tone; aloud. ९ Full of anxiety. १० What is the good of sandal mixed with camphor and of cold snow, for they all do not equal even one-sixteenth part of the pleasure derived from the embrace of a friend. सकर्पैः न. १० More distinctly. ११ With the eyes filled with the tears of joy. आनंदाभ्युभिः पूरिते नयने यस्य कः पैः १२ I could not know you well as a long time has elapsed since we met last. १३ One should not form friendship with him whose valour, family and actions are not known—so said *Brihaspati*.

॥ उवधुके लघुपतनको वृक्षाद्वतीर्थं तमालिङ्गितवान् । अथवा  
साम्बिदमुच्यते ।

• ॐ मृतस्फ प्रवाहैः किं कायक्षालनमंभवैः ।

• चिरान्मित्रपरिष्वद्गो योसौ मृत्युविवार्जितः ॥ ५७ ॥

एवं द्वावपि तौ विहितालिङ्गन्ते परस्परं गुलकितशरीरौ वृ-  
क्षादधः समुपविष्टौ प्रोचतुगाम्यचित्रिवृनान्म । हिरण्यकोपि मन्थ-  
रकस्य प्रणामं कृत्वा वायसाभ्याशेऽस्मि समुपविष्टः । अथ तं समालो-  
क्य मन्थरकं लघुपतनकमाह । भांः कोयं मृषकः । कस्मान्वया  
भक्ष भूतोपि वृष्टमागोप्यार्णितः । तत्रात्र स्वल्पकारणेन भाव्यम् ।  
तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह । भां हिरण्यकं नाम मृषकोयम् । मम  
षुह्द्वितीयमिव जीवितम् । तन्कि वहुना ।

• मन्थस्य यथा धाग यथा च दिवि तारकाः ।

सिकतरेणवो यद्दन्मन्थया परिवर्जिताः ॥ ५८ ॥

• गुणाः संस्थापरित्यकास्तद्वद्दस्य महान्मनः ।

परं निर्वद्मापन्नः संप्राप्नायं तवान्तिकम् ॥ ५९ ॥

मन्थरक आह । किमस्य वैराग्यकारणम् । वायस आह । वृष्टो मृ-  
षा । परमनेनाभिहितम् । यद्दह वक्तव्यमस्ति तत्रैव गतः कथयिष्यामि ।

॥ ८ ॥ What is the good of streams of nectar which are intended to wash the body; that which is the embrace of a friend after a long time, is really invaluable. ॥ ९ ॥ Proximity. ॥ There is here some great or extraordinary motive. ॥ As the streams of rain, the stars in the sky, the grains of sand are innumerable, so are the merits of this magnanimous person, but since he has become greatly dejected, he is come near you. ॥ The expressions संस्थापरित्यकाः ताः and संस्थापरित्यकाः are similar and mean one and the same thing.

ममोषि न विवेदितम् । तद्द विरण्यक इदानीं विवेदतामुभ-  
योरप्यावयोर्स्तदात्मनो वैराग्यकारणम् । सोब्रवीत् ।

### ॥ कथा १ ॥

अस्ति दाक्षिणात्ये जर्जपेदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य  
नारिद्वूरे मठायतनं भगवतः श्रीर्वहादेवस्य । तत्र च ताप्रचूडो नाम  
परिवाजकः प्रतिवसति स्म । स च नगरे भिक्षाट्नं कल्वा प्राणयात्रां  
समाचरति । भिक्षार्थापं च तत्रैव भिक्षापात्रे निधाय तद्विक्षापार्थं  
नागदैन्ते विलम्ब्य पश्चाद्रात्रौ स्वपिति । प्रल्युके च तदन्तं कर्मकर्तौराणां  
दत्वा सम्पर्कत्रैव देवतायतने संमार्जनंप्रलेपनर्मण्डनादिकं समाज्ञाप-  
यति । अन्यस्मिन्नहनि मम वान्धवैविवेदितम् । स्वामिनः मठायतने  
सिद्धपूर्वं मूषकभपानत्रैव भिक्षापात्रे निहितं नागदत्तेवलम्बितं  
तिष्ठति सदैव । तद्यथं भक्षयितुं न शकुमः । स्वामिनः पुनरगम्यं  
किमपि नास्ति । तत्किं वृथादनेनान्यत्र । अय तत्र गत्वा यथेच्छं  
भुर्क्षम्हं तव प्रसादात् । तंदाकर्ण्याहं सकलयूथपरिवृतस्तत्क्षणादेव  
तत्र गतः । उत्पत्य च तस्मिन्भिक्षापात्रे भैमारुडः । तत्र भैक्ष्यविशेषा-  
णि सेवकानां दत्वा पश्चान्स्वयमेव भक्षयामि । सर्वेषां तुमौ जातार्था  
भूयः स्वगृहं गच्छामः । एवं नित्यंमेव तदन्तं भक्षयामि । परिवाज-  
कोपि यथाशक्ति रक्षति । परं यदैव निद्रान्तगितो<sup>१</sup> भवति तदाहं  
तत्रारुहात्मकत्यं करामि । अथ कदाचिनेन ममैक्षणार्थं महान्यत्नः  
कृतः । जर्जरवंशः समार्नातः । तेन सुतोपि मम भयादिक्षापूर्वं  
तादयति । अहमपैर्यभक्षितेऽप्यन्ते प्रहारभयादपसर्पामि । एवं तेन सुह-

१ A monastery; a temple २ Wandering about for alms.  
 ३ The remains of the alms ( after eating &c. ). ४ A peg; a nail. ५ Labourers. ६ Sprinkling of water ( सडा in Marathi )  
 cow-dunging or smearing and decorating &c. ७ Ready rood, that is, cooked food &c. ८ भूर्क्षम्हे=पुनजामहै Let us eat. ९  
 Got into the begging-pot. १० For भैक्ष्यविशेषात् ११ Was  
 'let in sleep, was asleep' १२ मम रक्षणार्थमनः ( अप्रय ) रक्ष-  
 णार्थम्. To save the food from being eaten by me. १३ A  
 worn-out bamboo-stick. १४ Even before I had eaten the food.

कुलो गाविं विशेषपरस्य कालो वजति । अथान्यस्मिन्हनि न स्यः  
ठे बृहस्त्रिकद्वामां परिवाजकस्तस्य सुहनीर्थयोत्राप्रसङ्गेन पान्थः  
गार्घार्णकः समायादः । तं दृष्टा प्रत्युत्थानविभिन्नं संभाव्य प्रतिपत्ति-  
वेकमभ्यार्णतक्रिया नियोजितः । ततश्च गत्रावेकत्र कुशसंस्तैरे  
तावधि प्रेसुमौ धर्मकथां कथयितुमारब्धौ । अथ बृहस्त्रिकथागोष्ठीषु  
ताम्रचूडो मूषकत्रासाव्याक्षिमर्मनौ जर्जग्वंशेन भिक्षापात्रं ताडय-  
स्तस्य शून्यं प्रतिवचनं प्रयच्छति । तन्मनौ न किञ्चिदुदाहरति । अ-  
थासावभ्यागतः परं कोपमुपागतस्तमुवाच । भोस्ताम्रचूडं परिज्ञात-  
स्वं मम्फङ् सुहत । तेऽ मया सह माहांशं न जल्पसि । तद्रावीवपि  
त्वदीयं मठं त्यक्तान्यत्र मठे यास्यामि । उक्तं च ।

१० एह्यांगच्छ समाभ्यासमनमिदं कस्माच्चिगद्वृश्यमे  
का वृन्ना अनिदुर्बलामि कुशलं प्रीतोस्मि ते दर्शनात् ।  
परं श्वेषमुपागतान्प्रणयिनः प्रद्वाद्यन्यादगत  
तेषो युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्मर्णणि गन्तुं सदा ॥ ६० ॥

Quarrelling with him the whole night, struggling with him to get the food. २ In the course of wandering on holy pilgrimages. ३ A guest. ४ Having honoured him with the ceremony of प्रत्युत्थान which consists in rising up from one's seat in order to receive a guest. ५ Respectfully. ६ प्रतिपत्ति: इति यस्मिन्कर्मणि अथा तथा. अय. ७ A guest. ८ A bed. ९ Having the mind distracted. न्याश्वनं मनः यस्य सः व. १० Meaningless, unmeaning. ११ Having his mind solely directed towards him. तस्मिन्मन यस्य. व. १२ Speaks, says. १३ Delightfully. अन्य. १४ Even at night, even while it is night. १५ It is always proper to go without any doubt in the mind, to the houses of those friends who respectfully please the guests come to them in the following manner:— come on, come, take this seat, how do you come after a long time? what is the news? you are very weak, I hope you are well, I am pleased at your sight. समुपागतात् lit. those who come or have arrived.

'गृही यत्रागतं दृष्टा दिशो वीक्षेत वाप्यधः ।  
 तत्र ये सदने यानि ते शृङ्गरहिता वृषाः ॥ ६१ ॥  
 'नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा मधुराक्षराः ।  
 गुणदोषकथा नैव तत्र हर्ष्ये न गम्यते ॥ ६२ ॥  
 तदेकमठपौप्त्यापि त्वं गर्वितः । त्यक्तः सुहस्त्रेहः । नैतदेक्षिण्य  
 च्यथा मठाश्रयव्याजेन नरकोपार्जिना रुता । उक्तं च ।  
 "नरकाय मनिसे चेनौरोहित्यं समाचर ।  
 वर्षं यावत्किमन्येन मठचिन्ता दिनत्रयम् ॥ ६३ ॥

तन्मूर्खं शोचितव्यस्वं गर्वं गतः । तदल्लं त्वदीयं मठं परित्यज्य  
 यास्यामि । अथ तच्छ्रुत्वा भयत्रस्तमनास्ताम्रचृडस्तमुवाच । भो  
 भगवन् मा मैवं वद । न त्वस्मोन्यो मम सुहन्तश्चिद्दिसि । परं  
 तच्छूयता गोर्षीशैथिल्यकारणम् । एष दुग्नमा मृपकः प्रोत्तस्थर्ने  
 धृतमपि भिक्षापात्रमुत्कुत्यागेहति भिक्षाशेषं च तत्रस्यं भक्षयति ।  
 तदभावदेव मठे मार्जनक्रियापि न भवति । तन्मृपकत्रासाथमेतेन  
 वशेन भिक्षापात्रं मुहुर्मुहृस्ताइयामि । नान्यत्कारणमिति । अपरमे-  
 तत्कुत्तूहलं पश्यास्य दुग्नमनो यन्मार्जरमर्कदादयोपि विरस्त्वा  
 अस्योत्पत्तेनेन । वृहस्तिकगाह । अथ ज्ञायते तस्य विलं कस्मिस्तथ-

---

Those, who go to that house the owner of which having seen a guest arrived, looks about or down, are bulls without horns. १ One should not go to that house, where there is no proper reception ( by getting up to receive a guest ), where there are no sweet words uttered and where there is no conversation about merits and demerits. २ Even by obtaining one monastery, that is, by being the superintendent of only one &c. ३ Under the guise of resorting to a monastery. ४ If you have a mind to go to hell, do the duties of a family-priest for one year; what need is there of any thing else, look after the affairs of a monastery only for three days. ५ Your case is deplorable, since you are full of pride. ६ The reason of my being indifferent to the conversation, the reason why I could take no interest, in the conversation. ७ Though placed on a very high place. ८ To scare away the mouse. ९ Surpassed ( lit. despised ).

क्षेत्रे । तप्रचूड आह । भगवत् न वोद्धि सम्यक् । सु आह । तु ने  
निधानस्योपरि नस्य विलम् । निधानोष्मणा प्रकृदते । उक्तं च ।

<sup>३</sup>ऊष्मापि॒ विजेजो॑ वृद्धिं तेजो॑ नयति॑ देहिनाम् ।

किं पुनस्तथ्य संभागस्यागकर्ममन्वितः ॥ ६४ ॥

वथा च । नाकस्माच्छाङ्किलीमाता॑ विक्रीणाति॑ तिलैस्तिलान् ।

लुच्चिचानिरर्थेन कार्यमत्र॑ भविष्यति॑ ॥ ६५ ॥

तप्रचूड आह । कथमेतत् । म आह ।

## ॥ कथा २ ॥

यद्वहं कृस्मिश्विस्थाने प्रावृद्धौले वतयहर्णनिमिनं कंचिद्वाहाणं  
वासीर्थं प्रार्थितवान् । ततश्च तद्वचर्नानेनापि शुभ्रवितः सुखेन देवं-  
र्चनपगस्तिष्ठापि॑ । अथान्यस्मिन्नहनि॑ प्रनृ॒पं प्रबुद्धोऽहं ब्राह्मणब्राह्मणी-  
संवंदे॑, दूजावैधानः॑ शृणोमि॑ । तत्र ब्राह्मण आह । ब्राह्मणि॑ प्रभाने॑  
दक्षिणै॑यनमंक्रान्तिगनन्दै॑नफलदा॑ भविष्यति॑ । तद्वहं प्रतिश्वार्थं या-  
मान्तरं ग्रास्यामि॑ । त्वया ब्राह्मणैकस्य भगवतः॑ स्मृ॒यस्योऽंशेन किंचि-  
त्तोजनं दातव्यम् । अथ तच्छुन्वा॑ ब्राह्मणा॑ पर्युतरवचनैस्तं भैर्स-

१ Above a treasure. २ ( He ) jumps so high. ३ Even the mere warmth of wealth heightens the lusture of men ; how much more then its actual enjoyment accompanied with charity and other actions. ४ Here we might take व्यापकम् to mean the act of charity. ५ Shändilimati does not exchange paired sesame for unpaired ones without any motive; so there must be some cause for it. ६ In the rainy season. ७ For the purpose of undertaking a vow for the performance of some religious ceremony. ८ For staying in my house. ९ At his advice. This goes with देवार्थेन परः तिष्ठति॑. १० Waited upon or served by him. शुभ्रवित् P. P. of the desid of शु ५ P. ११ Intent on worshipping gods. १२ Who had paid attention to. १३ The summer solstice (lit. संकाति means crossing or going beyond). १४ Giving endless fruit of gifts &c. १५ For receiving gifts or dakshinā. १६ Referring to the god, the sun. १७ Haysh. १८ Scolding or reviling him. Pre. P. of भृत्यु १० ८.

यमाना प्राह । कुतस्ते दारिद्रोपहतस्य भोजनशासि: । तत्कि न  
लज्जस एवं बुवाणः । किं च न मया तव हस्तलंभया केचिदपि लब्ध  
सुखं न मिष्टान्नस्यास्वाद्वानं न च हस्तपादकण्ठाद्भैषुणम् । तच्छ्रु-  
त्वा भगवत्स्तोपि विश्रो मन्दं मन्दं प्राह । ब्राह्मणि नैतद्युज्यते वकुम् ।  
उक्तं च ।

<sup>१</sup>ग्रासादपि तदर्थं च कस्माच्चो दीयतेर्थितु ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ ६६ ॥

<sup>२</sup>ईश्वरा भूरिदानेन यत्प्रभन्ते फलं किल ।

दारिद्रस्तच्च काकिण्या प्राप्तुयादिति नः श्रुतिः ॥ ६७ ॥

<sup>३</sup>द्राता लघुरापि सेव्यो भवति न रूपणो महानपि समृद्ध्या ।

कूपोन्नतःस्वादुजलः प्राप्नै लोकस्य न समुद्रः ॥ ६८ ॥

तथा च । <sup>४</sup>अकृतन्यागमहिन्ना मिथ्या किं राजगरजश्चेत्ते ।

गोपारं न निधीर्ना कथयन्ति महेश्वरं विबुधाः ॥ ६९ ॥

१ Striken by poverty. २ Who have fallen into your hands. ३ Ornament for the hands, feet, neck &c. ४ Why should not even half of a morsel of food be given to supplicants ? When will any one ever obtain prosperity according to his desire ? ५ Such is our पुनि, or we hear, that a poor man obtains with even a *courte* that fruit which the rich do by means of large gifts. ६ A donor, though insignificant, becomes fit to be waited upon, and not one who is miserly though rich in prosperity; a well, which contains fresh water inside is liked by people and not the sea. अन्तः स्वादु जलं यस्य. व. ७ What is the use of the vain title of king of kings when it is not accompanied with great gifts by way of charity; wise men do not call the person who guards a treasure, a great man. अकृ. &c. is a व. ( न कृतः त्वागमहिमा यस्मिन् ) राजराज-राजां राजा = राजराजः व. त.

श्रुपि च । सदादानः परिक्षीणः शस्त एव करीभरः ।

अदानः पिनगात्रोपि निन्य एव हि गर्दभः ॥ ७० ॥

यैच्छूजलमपि जलदो वलुभतामेहि सकललोकस्य ।

निन्यं प्रसारितकरो मित्रोपि न वीक्षितुं शक्यः ॥ ७१ ॥

एवं ज्ञान्वा दारिद्र्याभिभृतैर्गपि स्वल्पात्स्वल्पतरं काले पात्रे च  
देयम् । उक्तं च ।

सत्यात्रं महती अद्वा देशकालं यथोचितम् ।

यद्यायतं विवेकज्ञस्तदनन्य कल्पते ॥ ७२ ॥

तथा च । अतितृष्णान् कर्तव्या तृष्णां नैव परित्यजेत ।

अतितृष्णाभिभृतस्य चृडा भवति मस्तके ॥ ७३ ॥

ब्राह्मण्याह । कथंमतत । स आह ।

## ॥ कथा ३ ॥

अस्मि कर्मिश्चिद्वनोद्देशे मुर्लिङ्दः । त च पापार्द्धं कर्तुं प्रस्थितः ।

१ A lord of elephants, who is always charitable ( that is, from whose temples rutting juice is flowing ) though emaciated, is praiseworthy; while an ass, who is not charitable ( that is, from whom no rut flows ) though fat bodied, is certainly censurable. सदादान, भद्रान and पानगात्र are त. Here, of course, there is a play upon the word दान which has both the senses given above, viz. (1) charity and (2) rut. २ A cloud, who gives only water, becomes a favourite with the people; while the sun ( also a friend ) who has always his hand ( rays ) stretched forth in supplication, is not even fit to be seen. जलद, रज. ३ A little out of a little. ४ That which is given away by the prudent to a fitting object, with great faith, at a proper place and time, and according as prescribed, tends to everlasting happiness. Here the construction is rather unusual. After सन्यात्र &c. we must understand something like अस्तीति वीःय &c. ५ There should not be unbounded ambition, nor should one leave off a desire altogether, ( for ) a crest grows on the head of him who is overtaken by excessive greed. ६ A barbarian, a forester.

अथ तेन प्रसरुता महानञ्जनपर्वतशिखरकैरः ३ कीडः समासादितः  
तं हृष्टं कर्णान्तैङ्कृष्टनिशितसायकेन समाहतः ४ तेनापि कोणविष्टेन  
चितमा बालेन्द्रयुतिना दूष्टाग्रेण पाटितोदर्दः पुलिष्ठो ५ गतासु र्भूतलेप-  
तत् । अथ तु वृथकं व्यापाय सूकरोपि शरप्रहारवेदनया पञ्चत्वं  
गतः । एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदासंब्रह्मत्युः शृगाल इतस्ततः परिभ्रमस्तं  
प्रदेशमाजगाम । यावद्वराहपुलिन्दौ द्वावपि पश्यति तावन्प्रहृष्टो व्य-  
चिन्तयत् । भोः संतुकूलो मे विधिः । तेनैतदप्येचिन्तितं भोजनमु-  
पस्थितम् । अथवा साधिवदमुच्यते ।

<sup>१</sup>अङ्कतेष्युयमे पुंसामन्यजन्मकृतं फलम् ।

शुभाशुभं समम्येति विधिना संनियोजितम् ॥ ७४ ॥

तथा च २ ऐसिन्देशो च काले च वयसा याद्वेषेन च ।

कृतं शुभाशुभं कर्म तनथा तेन भुज्यते ॥ ७५ ॥

तश्चं तथा भक्षयामि यथा बहून्यहानि मे प्रायशात्रा भवति ।  
तत्तौवदेवं स्त्रायुषोर्ण धनुष्कोटिगतं भक्षयामि । उक्तं च ।

<sup>३</sup>श्नैःश्नैश्च भोक्तव्यं च वयं विनेमुपार्जितम् ।

रसायनमिव प्राक्षैर्हेलया न कदाचन ॥ ७६ ॥

एवं मनसा निश्चिन्य चापचटितकोटि मुखे प्रक्षिप्य स्नायुं

While wandering about in search of game. २ Resembling the top of a mountain of collyrium. ३ A boar. ४ Who had drawn his sharp arrow as far as the ear. ५ Having the lustre of the young moon. ६ Whose belly was torn open. पाटिते उदरं यस्य स. च. ७ A hunter. ८ A hog, boar. ९ He whose death was at hand or near १० Favourable. ११ Unexpected. १२ Even though no exertions are made, any fruit either good or evil secured in the by-gone birth, is obtained by men, being directed towards them by fate. १३ A man reaps the fruit of an action either good or evil done by him in a particular place, at a particular time, and at a particular period of life. १४ In the first place, first. १५ The अंत or snare of entrail sticking to the end of the bow. १६ Wise men should spend or enjoy the wealth obtained by them gradually like the elixir of life and never with haste. १७ The end of the bow-string.

भृदितुं प्रवृत्तः । ततेष्व कर्तिं पाशो तालुदेशं विदार्यं चूपकोटिर्मस्त-  
कमध्येन निष्क्रान्ता । सोपि मृतः । अतोहं ब्रवीमि ।

अंतितृष्णा न कर्तव्यं दृष्णा नैव परित्यंजत् ।

आतितृष्णाभिभूतस्य चूडा भवति मस्तके ॥ ७७ ॥

अथैवं सा तेन प्रबोधिता ब्राह्मण्याह । ययेवं तदस्ति मे गृहे स्तो-  
कतिलराशि । ततस्तिलालुङ्गिचैत्वत तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्या-  
मीति । ततस्तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणो ग्रामं गतः । सापि तिलानुष्णी-  
दकेन संपैर्यं कुटिर्वृद्धं सूर्यांतिपैदूतवती । अत्रान्तरे तस्या गृहकर्म-  
वर्यायास्तिलानां मध्ये कश्चिन्सारमेयो मृत्रोत्सर्गं चकार । तं हृष्टा  
सा चिनितवती । अहो नैरुण्यं पश्य पराइमुखीभूतस्य विधेयद्विते तिलम्  
अभोग्याः कृताः । तदहमेतान्समादाय कस्यचिह्नृहं गत्वा लुङ्गिचैर-  
लुङ्गिचतानानयप्तमि ।<sup>१</sup> सर्वापि जनेनेन विभिना प्रदास्यतीति । अथ  
यस्मिन्मृदुङ्गेषु भिक्षार्थं प्रविष्टसत्र गृहे सापि तिलानादाय प्रविष्टा वि-  
क्रयं कर्तुम् । आह च । गृहतु कंभिद्वृगुङ्गिचैत्वतैर्लुङ्गिचतान्मृहाति तौव-  
दस्याः पुत्रेण कामन्दकिशास्त्रं हृष्टा व्याहतम् । मातः अग्राद्याः स-  
लिमेतिलाः । नास्या अलुङ्गिचैत्वतैर्लुङ्गिचतान्प्रयच्छति । तच्छ्रुत्वा तया परि-  
त्यक्तास्ते तिलोः । अतोहं ब्रवीमि ।

नाकस्माच्छाण्डिर्लामद्वा विक्रीणाति तिलैस्तिलान ।

<sup>१</sup> लुङ्गिचतानितरैर्येन कार्यमत्र भविष्यति ॥ ७८ ॥

<sup>१</sup> The palate. <sup>२</sup> From the middle of the head. <sup>३</sup> Small, little. <sup>४</sup> Having, peeled or pared. <sup>५</sup> Having washed. <sup>६</sup> Hav-  
ing, pounded. <sup>७</sup> Exposed them to the sun. <sup>८</sup> While she was  
engaged in her household duties. ( Gen. abs. construction.)  
<sup>९</sup> Urinated, made water. <sup>१०</sup> Skill, proficiency. <sup>११</sup> Use-  
for eating. <sup>१२</sup> Anybody will be ready to exchange in this  
way. <sup>१३</sup> As soon as; no sooner than. <sup>१४</sup> A work of Kā-  
mandaki in Niti.

एतदुक्षा सु भूयोपि प्राह । अथ ज्ञायते तस्य ऋमणमार्गः । ता-  
अचूड आह । भगवन् ज्ञायते यत एकाकी न समागच्छति । किं  
त्वसंख्ययूथपरिवृतः पश्यतो मे परिप्रमनितस्तःः सर्वजनेन सहाग-  
च्छति याति च । अभ्यागत आह ! अस्ति किंचित्तेवनिव्रक्तम् । मैं  
आह । बौद्धमस्ति । एषा सर्वलोहमयी स्वैहस्तिका । अभ्यागत  
आह । तहि प्रत्यृष्टे त्वया मया सहै बोद्धैव्यं येन द्वावपि जनचर्च-  
णामलिनाया भूमौ तत्पदानुसारेण गच्छावः । मयापि तद्वचनमाक-  
र्ष्यै चिनितम् । अहो विनष्टेस्मि यतोस्य साभिप्राँयवचांसि श्रूयन्ते ।  
नूनं यथा निधानं ज्ञातं तथा दुर्गमप्यस्माकं ज्ञासमति । एतदभिप्राया-  
देव ज्ञायते । उक्तं च ।

१ सरुदपि हृष्टा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।

२ इस्तुलयापि निपुणाः पलप्रमाणं विजानन्ति ॥ ७९ ॥

३ वाऽच्छैव सूचयति पूर्वतरं भविष्यं

४ पुंसां यदन्यतनुजं स्वशुभं शुभं वा ।

५ विजायते शिशुरजातकलापचिह्नः

६ पन्थुद्रतैरपसरन्सरसः कलापी ॥ ८० ॥

७ ततोहं भयत्रस्तमनाः सपरिवागे दुर्गमार्गं परित्यज्यान्यमार्गेण  
गन्तु प्रवृनः । सपरिजनो यावद्यतो गच्छामि तावत्संमुखो बृहत्कैयो

१ Is the way by which he comes known ? Here अथ is used to ask a question. २ A spade, a 'pick-axe. ३ Yes. ४ A spade. ५ Should wake up, rise. ६ Before the ground is disturbed by the steps of the people, that is, before the dust is trodden by people and foot-prints of the mice are effaced. ७ Words full of meaning; significant words. ८ This is known from his mere intention. ९ Wise men know the strength of a person by seeing him only once; experts know the weight of a *pala* even by weighing it on their hands. १० Even mere desire indicates long beforehand that which is to befall people in the coming existence whether good or evil; a young peacock, even before it has its feathers grown, is known to turn out a fine bird by means of his steps turned backwards. ११ Having a large body. १२

मूर्जारः समायाति । स च मूषकवृन्दमवलोक्य तन्मुधे सहसो-  
तपात । अथः ते मूषका मा कुमार्गामिनैमवलोक्य गहयन्ते  
हतैशेषा रुधिरस्त्रैवितर्वसुंभरास्तमेव दुर्ग प्रविष्टाः । अथवा ग्राघि-  
वमुच्यते ।

“छित्ता पाशमपास्य कूटरचनां भद्रकन्वा बलाद्वागुरा  
पर्यन्तामिश्रिखाकलापजटिलानिर्गत्य दूरं बनात् ।  
व्याधानां शरणोचरादपि जवेनोन्पत्य धावन्मृगः  
कृपान्तः पतिः करोतु विधुरे किंवा विधौ पोरुषम् ॥८१॥

अथाहमेकोन्यवै गतः । शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे प्रविष्टाः । अत्रा-  
न्ते स दुष्टपरिवाजको रुधिगविन्दुचर्चित्तां भृमिमवलोक्य तेनैव दुर्ग-  
मार्गेणागन्त्रीप्रस्थितैः । ततश्च स्वहस्तिर्क्या सनितुमारच्यः । अथ तेन  
खनना प्राप्तं तत्रिधानं यस्यापि मदैवाहं कनवसंतिर्यम्योप्मणा महा-  
द्वृक्षेष्यपि गच्छामि । ततो हृष्टमनास्ताप्रचृडमित्रमृचेभ्यागतः । भो भ-  
गवन इदानीं स्वपिहि निःशङ्कः । अस्याप्तेणा मृषकस्ते जागरणं क-  
रोति । शुद्धमुक्ता निभानमादाय मठाभिमुखं प्रस्थितौ द्वावपि । अह-  
मपि यावन्निधानमागच्छामि तावद्गम्येण्यमुद्देगकारकं तत्स्थानं

१ A multitude २ Going by a bad way, that is, going astray. ३ य. ४ Those who remained without being killed, those who survived the killed. ५ न. ६ Who smeared the earth or ground with their blood. संविरण ग्रन्तिना वर्णयता यैः न. ७ चृड़ा Having broken the snares, removed the trap, having forcibly broken the net, having gone far away from the rest covered with a number of flames of fire spreading abroad, having speedily escaped by flight from the range of the arrow- of hunters, a deer while running fell into a well; what manly effort could he do when the fate was adverse ! पर्यन्ता :: जटिलात् is a Babu. compound qualifying बनात् करन्ति here the use of the imperative is rather unusual. ८ Smeared or covered with drops of blood. न. न. ९ Ap- proached, came near. १० A pick-axe. ११ Who made a resi- dence. कृता ब्रह्मनिर्येन. न. १२ A difficult place. १३ By the warmth of it, that is, on its strength. १४ Dreary, desolate.

बीक्षितुमपि न् शक्नोमि । अचिन्तयं च किं करोमि । क गच्छामि ॥  
 कथं मे स्यान्मनसः पश्चान्तिः । एवं चिन्यतो महाकषेन स दिवसौ  
 व्यतिक्रान्तः । अथास्त्रिमितर्के<sup>१</sup> सोद्वेगे<sup>२</sup> निरुत्साहस्रस्मिन्मठे सप-  
 रिवारः प्रविटः । अथास्मत्परियहैश्वद्भाकर्ण्य ताप्तचूडोपि भूयो भि-  
 क्षापात्रं जर्जरवंशेन ताडयितुं प्रवृत्तः । अथासावभ्यागतः प्राह । सत्ते  
 किंमयापि निःशङ्को न निदां गच्छसि । स आह । भगवन् भूयोपि  
 समायातः सपरिवारः स दुष्टात्मा मूषकः । तद्याज्जर्जरवंशेन भि-  
 क्षापात्रं ताडयामि । ततो विहस्याभ्यागतः प्राह । समे मा भैषीः ।  
 वित्तेन सहगतोस्य कृद्दनोन्सौहः । सर्वेषामपि जन्मनामियमेव  
 स्थितिः । उक्तं च ।

‘यदुन्साही सदा मर्त्यः पराभवति यज्जनान् ।

‘यदुद्वतं वदेद्वाक्यं तत्सर्वं वित्तं बलम् ॥ ८२ ॥

अथाह तच्छ्रुत्वा कोपाविदो भिक्षापात्रमुद्दिश्य विशेषादुत्कृद्धितो-  
 प्राप्त एव भूमौ निपतितः । तच्छ्रुत्वासौ मे शत्रुविहस्य तप्तचूडमुवाष्ठ ।  
 भोः पश्य पश्य कौतूहलम् । आह च ।

‘अर्थेन बलवान्सर्वे अर्थयुक्तः स पण्डितः ।

पश्येनं मूषकं व्यर्थं सजाते: समतां गतम् ॥ ८३ ॥

तस्वपिहि त्वं गतशङ्कः । यदस्योत्पत्तकारणं तदावयोर्हस्तगतं  
 जातम् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

‘दृष्टाविरहितः सर्पे मदहीनो यथा गजः ।

१ Peace. २ The sun. ३ Full of mental agitation. ४ Continue followers. ५ Tho energy to leap or jump up. ६ That a man is always full of vivacity, despises people and speaks insolently is all owing to ( the power imparted by ) wealth. ७ Without reaching my destination. ८ Everybody is powerful by wealth; he who possesses wealth, is clever; look at this mouse reduced to the level of his kind when deprived of wealth ( अर्थम् ). अर्थः is a Bahu. विगतः अर्थः यस्मात्. ९ Has fallen into our hands; is in our possession. १० A serpent without fangs, an elephant without intoxication ( when not in ruts ) so also a man deprived of wealth, exists only in name.

तथार्थेन विहीनोबु पुरुषो नामधारकः ॥ ८४ ॥  
तच्छ्रुत्वाहं मनसा विचिनिनवान् । यतोऽग्निलिमात्रपै खूर्दनश-  
किर्णासिं तद्विगर्भहीनस्य पुरुषस्य जीवितम् ।०उक्तं च ।

- अर्थेन च विहीनस्य पुरुषस्यात्ममेधसः ।
- उच्छियन्ते क्रियाः सर्वा श्रीष्टे कुसरितो यथा ॥ ८५ ॥
- <sup>३</sup> यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः ।
- नाममात्रा न सिद्धौ हि धनर्हानास्तथा नगः ॥ ८६ ॥
- <sup>४</sup> सन्तोषि न हि राजन्ते दरिद्रस्येतरे गुणाः ।
- आदिन्य अथ भूतानां श्रीर्गुणानां प्रकाशिनी ॥ ८७ ॥
- <sup>५</sup> न तथा बाध्यते लोके प्रलन्या निर्धनो जनः ।
- यथा द्रव्याणि संप्राप्य तैविहीनः सुमैधितः ॥ ८८ ॥
- <sup>६</sup> शुष्कस्य कीटस्वातस्य वह्निद्यधस्य मर्वनः ।
- तर्गेर्गृष्णस्थस्य वरं जन्म न चाधिनः ॥ ८९ ॥
- <sup>७</sup> शद्वृनीया हि मर्वता पुरुषद्विद्वता ।

१ Even as high as a finger. २ All the actions of a man who is without wealth and who possesses little talent, are rendered useless, as is the case with small rivers in summer. ३ Just as the corn called *Kakayava* and the sesame produced in the forest, exist only in name and not in reality ( that is, although they exist they are of no use ) so do persons void of wealth. ४ Although there may be other qualities in a poor man, they do not shine; it is, wealth that brings to light all the qualities, as the sun does all things. सन्तः Pro. P. of अम् २ P. ५ A person who is originally poor is not so afflicted in this world as the one, who, having obtained wealth, and being accustomed to, pleasures, is, when deprived of it ( wealth ). ६ Better is the existence even of that tree which is dried up, eaten through by worms, scorched by fire on all sides and situated in a barren ground, than that of a beggar. ७ Poverty which is impotent is liable to suspicion everywhere; for, a man goes away by abandoning a poor man even when he comes ( to him ), to confer some obligation. निष्पत्ताप & निष्पत्ति are both वा compounds.

उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्वं संत्यज्य गच्छति ॥ ९० ॥

उष्मयोन्नम्य तत्रैव निर्धनाना॒.मनोरथाः ।॑

हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रास्तनाविव ॥ ९१ ॥

व्यक्तेपि वासं नियं दौर्गत्यतमसावृतः ।

अथतोपि स्थितं यत्ताज केनापीह दृश्यते ॥ ९२ ॥

एवं विलप्याहं भग्नोत्साहस्रिधानं गण्डोपधीनीयकृतं दृष्टा॑ स्वं  
दुर्गं प्रभाते गतः । ततश्च मद्वृत्याः प्रभाते गच्छन्तो मिथो॑ जल्प-  
न्ति । अहो असमर्थोयमुद्गरपूर्णस्माकम् कंवलमस्य पृष्ठलग्नानां वि-  
डालादिविपत्तयः । तन्किमनेनाँगधितेन । उक्तं च ।

थन्मकाशान्न लाभः स्याक्तेवलाः स्युविपत्तयः ।

स स्वामी दृगतस्त्याज्यो विशेषादनुजीविभिः ॥ ९३ ॥

एवं तेषां वचासि श्रुत्वा स्वदुर्गं प्रविष्टोहम् । यावत्ते कश्चिन्मम  
संमुखोऽन्येति तावन्मया चिन्तिनम् । धिगिंयं दर्शनात् अथवा सा-  
धिदमुच्यते ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैथुनमप्रजम् ।

मृतमभ्रोतियं आद्वं मृतो यज्ञस्वदक्षिणः ॥ ९४ ॥

१ The desires of those who have no wealth rise constantly in the mind and sink down even there, like the breasts of a widow. २ One who is surrounded by the darkness of adversity is not noticed by any one even if he make efforts, though standing in the front in the open day-light. ३ Dispirited. ४ Placed under the pillow (lit. made into a pillow). ५ Among themselves. ६ Of us, who follow him or go after him. ७ Then what is the use of pleasing or propitiating him? ८ That master, from whom no benefit is to be derived but only misery are to be encountered, should be abandoned especially by the servants even from afar. ९ The particle यित्र generally governs the accusative and very rarely the nominative as in the present instance: १० A poor man is ( to all intents and purposes ) उत्तम्, useless ( lit. dead ) is the sexual intercourse that produces no issue, in vain is the S'radha ceremony in which there is no श्रान्ति ( a Brâhman who has studied the Vedas and Vedângas, and of no use is the sacrifice in which no Dakshinâ is given to Brâhmans &c. दक्षिणा is the money given away in charity ).

एवं मे चिन्तयतस्मे भूत्या सम शत्रुणां सेवका जाताः । ० ते च मामेकाकिनं दृष्ट्वा विडम्बनाँ कुर्वन्ति । अथ मर्यैकाकिनाँ योगेनद्वा गङ्गेन भूयं विचिन्तित्य । यतस्य कुतपैष्विनः समाश्रयं गत्वा दृष्ट्वा पठानवर्तिकता॑ विनपेण्ठां शनैः शनैर्विद्धीय तस्य निद्रावशं गतस्य स्वदुर्गे तुद्विनमानयामि येन भृयोपि मं विनप्रभावैनाधिर्पत्यं पूर्ववद्वचति । उक्तं च ।

\*व्यथयन्ति परं चेतो मनोरथशैर्जनाः ।

नानुहृनैर्धनैर्हीनाः कुलजा विधवा इव ॥ ९५ ॥

\*दौर्गत्यं देहिनां दुःखमपमानकरं पूरम् ।

\*येन स्वैरपि मन्यन्ते जीवलोपि मृता इव ॥ ९६ ॥

\*वैन्यस्य पात्रामेति पणभृतेः परं पदम् ।

विपदामाश्रयः शश्वद्वौर्गन्यकलुर्षीकृतः ॥ ९७ ॥

\*लङ्घन्ते बान्धवास्त्वेन मंवन्धं गोपयन्ति च ।

\*मित्राण्यमित्रानां यान्ति यस्यं न म्युः कपदंकाः ॥ ९८ ॥

\*मृतं लाथवमंवैतदपायानामिदं गृहम् ।

\*पर्यायो मरणस्यायं निर्धनत्वं शर्गिणिमाः ॥ ९९ ॥

३ Made a mockery of me. २ This is explained in Tantra I. ३ A bad ascetic. ४ The box containing the wealth. ५ Having opened. ६ Sovereignty, viz., of mice. ७ Persons without wealth trouble their minds by hundreds of desires and not by acts, as do widows born in noble families. ८ Poverty is a great misery very humiliating to people, whereby ( poor ) people, though alive, are considered even by their relatives ( रूपः ) as dead. ९ A person distressed by poverty, is always subjected to insults, is a great object of scorn and is the abode of all calamities. Here the subject दोग्यकरुषीकृतः is to be supplied before every predicate, such as पति, अस्ति &c. दोग्ये is an abstract noun formed from दृष्ट्वा दृष्टेत्. १० The relatives feel ashamed of, and deny all relationship with, him who has no money, and his friends become his enemies. कपदंक- a cowrie कपडी. ११ The state of being poor is insignificance incarnate, is the abode of all injuries and is a synonym for death ( in the case of mortals. ).

'अजाधूलिरिव ब्रस्तैर्मार्जनीरेणुवज्जनैः ।  
 दीपखद्वोत्थच्छायेव त्यज्यते निर्धने जनैः ॥ १०० ॥  
 श्रीचावाशिष्टशाप्यस्ति किञ्चित्कार्यं क्वचिन्मृदा । १  
 निर्धनेन जैनैव न तु किञ्चित्ययोजनम् ॥ १०१ ॥  
 अधनो दाँतुकामोपि संप्राप्तो धनिनां गृहम् ।  
 मन्यते याचकोयं धिग्द्वरिद्वं सलु देहिनाम् ॥ १०२ ॥  
 अतो विनापहरं विद्धनो धैदि मे मृत्युः स्यानथापि शोभनम् ।  
 उक्तं च । स्वविनहरणं दृष्ट्वा यो न रक्षत्यसौ नरः ।  
 पितरोपि न गृह्णन्ति तदनं सलिलाभ्युलिम् ॥ १०३ ॥  
 तथा च । गवार्थं ब्राह्मणार्थं च स्त्रीविनहरणे तथा ।  
 प्राणास्त्यजति यो युद्धे तस्य लोकाः सनातनाः ॥ १०४ ॥  
 एवं निश्चिन्य रात्रौ तत्र गत्वा निद्रावशमुपौगतस्य पेत्रायां मथा  
 छिद्रं कृतं यावनावस्थबुद्धौ दृष्टताप्सः । ततश्च अर्जरवंशप्रहरिण  
 शिगसि ताडितः कथंचिद्ग्रायुःशर्षतंश्चा निर्गतो ह न मृत्युः । उक्तं च ।

---

१ A poor man is shunned by people through fright, just as the dust raised by shegoats, dust thrown about by a broom and the shadow of a bed projected by a lamp. दीपखद्वान्यथार्थं &c. Dissolve लट्ठयाः उनिष्टताति=लट्ठात्या-दी-  
 वेन लट्ठात्या दीपखद्वान्या. क. २ There is sometimes some use even of that earth which remains after it is used for 'cleansing' the secret parts after stools, but there is no use whatsoever of a man who has no wealth. ३ A poor man, when he goes to the houses of the rich even with the desire of giving them anything, is considered to be a mendicant-fie upon the poverty of men ! ४ If I were to die while taking away the wealth, that would also be good or desirable. ५ Even the manes do not accept the cavityfuls of water given by him who does not protect his own wealth, when he sees that it is being taken away. ६ The worlds of perpetual happiness are secured by him who loses his life for the sake of cows and Brâhmans, and also when the wealth of a woman is being taken away, and in a battle. ७ When he was under the influence of sleep.

'प्राप्नव्यमर्थं लभते मनुष्यो  
देवोपि तं लङ्घयितुं न शकः ।  
तस्माच्च शाचापि न विस्मयो मे ॥  
यद्यस्मदीयं न हि तत्पर्याम ॥ १०६ ॥  
कांक्कुर्मा पृच्छतः । कथमेतत् । हिरण्यक आह ।

### ॥ कथा ४ ॥

अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे सागरद्वाना नाम वणिक । तत्मनुना रूप-  
कशंतन विकिष्यमाजः पुम्हको गृहीतः । तस्मिंश्च लिखितमस्ति ।

प्राप्नव्यमर्थं लभते मनुष्यो  
देवोपि तं लङ्घयितुं नै शकः ।

तस्माच्च शाचापि न विस्मयो मे ॥  
यद्यस्मदीयं न हि तत्पर्याम ॥ १०६ ॥

तदृष्टा मागरद्वनेन तनुजः पृष्ठः । पुब किंततः मृल्यनैष पुम्हको  
गृहीतः च मोब्रवीत् । रूपकशंतन । तच्चुत्वा मागरद्वनोब्रवीत् ।

पितृर्वच्च लिखितैर्कश्योकं पुम्हकं रूपकशंतन यद्वृष्टाम्यतया वृद्धया  
कथं द्रव्योपासनं करिष्यामि । तद्यप्रभृति त्वया मे गृहं न प्रवृष्ट्य-  
म । एवं निर्भर्त्य गृहीत्वामाग्निः । स च तेन निर्वदेन विप्रकृद्देव-  
शान्तं गत्वा किमपि नंगमामायाचमितः । अथ कतिपयदिवमै-

A man obtains as much wealth as he is destined to do, even god is not able to prevent him from so doing; therefore, I neither lament nor wonder; that which is ours cannot belong to others. प्राप्नव्य has the force of certainty. For a hundred rupees. नरकाणां शतेन. प. न. ३ This word is always used in the masculine gender. ४ A son. ५ For what or how much price? ६ That in which there is written only one ver-e. लिखित. एकः दोकः यद्यमन तत्. व. ७ With this talent (for business). ८ Dejection, sorrow. ९ Very distant or remote.

सत्त्वगरानिवासिनीं केनचिदुप्सौ पृष्ठः । कुतो भवानागतः । किंनामु  
त्वम् । असावब्रवीत् । प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । अथान्येनापि पृष्ठे-  
नानेन तथैवोनरं दनेम् । एवं च तस्य नगरस्य मध्ये प्राप्तव्यमर्थं इति  
तस्य प्रसिद्धं नाम जातम् । अथ गजकन्या चन्द्रवती नामाभिनवरू-  
पयौवनसंपत्तामवीर्यैकैस्मिन्दिवम् नगरं निरीक्षमाणासि । तत्रै-  
व च कश्चिद्राजपुत्रानीव रूपसंपत्तेऽमनोगमर्थं कथमपि तस्या दृष्टि-  
गोचरं गतः । तदर्थानसमकार्लिमेव कुमुमवाणाहतर्था तथा निजसं-  
ख्यभिहिता । सुखि यथा किलोनेन सह समागमो भवति तथाय  
तथा यन्तिव्यं ॥ एवं च श्रुत्वा मा ममी तत्सकाशं गत्वा शीघ्रम-  
ब्रवीत् । यद्दृढं चन्द्रवत्या तदीनिकं अभिप्राप्ता । भणिते च त्वां प्रति  
तथा । यन्मम त्वदर्थनान्मनोभवनश्च अभिमावस्थौ छता । तद्यद्दि शीघ्र-  
मेव मद्रुनिके न समेप्यसि तदां मे मरणं शरीरैः । इति श्रुत्वा तेना-  
भिहितम् । यद्यवश्यं मया तत्रागलद्यं तत्कथय केनोपाध्यं प्रवेष्टव्यम् ।  
अथ मर्यादाभिहितम् । गत्रौ मौर्धीवलभितया दृढवर्गव्याख्या तत्रो-  
रोदय्यम् । सोवर्वात् । यथं वै निश्चयो भवन्यास्तद्दमेवं करिष्यामि ।  
इति निश्चिन्य समी चन्द्रवतीमकारां गता । अथगतायां रजन्यां स  
राजांप्रतः स्वचेतमा व्यचिन्नयत् । अहो महादृक्त्वयेषत् । उक्तं च ।

१ Residing in that town. Here तत्रगर् is a कर्म. २ Endowed  
with blooming youth and beauty. अभिनवाभ्यं लप्यर्यावनाशं स-  
पत्ता त. त. ३ Accompanied by her female friend, lit. having  
her female friend as her second. सर्वा द्वितीया यस्याः कर्त्तव्यः ४  
Surveying. ५ Endowed with (manly) beauty. तः त. ६ Charming  
to the mind. मनः रसपत्तीसि-उप. ७ Came within the range  
of her sight. ८ At the very moment when she saw him. ९  
Struck by the arrows of Cupid (lit. the flower arrowed one)  
कुमुमवाण-कुमुमान्येव वाणाः यस्य स. त. १० Slould endeavour or  
strive (Pot. Pass. P. of यत् 1 A.) ११ Near. १२ The extreme  
or last stage. १३ Recourse, support. मे मरणं जरणम् means  
death will be my only recourse, that is, I shall die. १४  
Hanging down from the terrace of the palace. १५ Rope. १६  
An unlit action, an evil deed.

‘गुरोः सुतां मित्रभार्या स्वामिसेवकगेहिनीम् ॥  
यो गच्छनि पुमालोके तमाहृवृष्टधातिनम् ॥ १०७ ॥

अपरं च ।

३ अयशः प्राप्यते येन येन चापगतिर्भवेत् ।  
४ स्वर्गाच्च भवेत् येन तत्कर्म न समाचरेत् ॥ १०८ ॥

इति सम्युचिचार्य तन्सकाशं न जगाम । अथ प्राप्यमर्थः पर्यट-  
न्धवलगृहपार्वे गत्रावलम्बितवग्नां इद्वा कौनुकाविष्टदृश्येस्तामाल-  
स्याधिरुद्धः । तया त्र गजपुञ्च्या म एवायमित्याश्वस्त्रिनैश्चा स्मान-  
त्वाद्वनपानाच्छाद्वनाद्विना संमान्यं तेन सह शयनतः साश्रितर्या तद-  
द्वासंस्पर्शमुंजातहर्षंगमाच्चित्तगांघ्रयोक्तम् । युष्माहर्षंनमात्रानुरक्तया  
मयान्मा प्रद्वन्नोयम् । त्वद्वर्जनमन्यो भर्ता मनम्यपि मे न भविष्यतीति ।  
तन्कस्मान्मया स्वेत न ब्रवीपि । सांब्रवात् । प्राप्यमर्थं लभेत् मनुष्यः ।  
इत्युक्तं तयान्येयमिति मन्वा धवलगृहाद्वन्यर्थं मुक्तैः । म तु गेण्डदंड-  
कुलं गत्वा सुमः । अथ तत्र कथाचिन्मैस्त्रियाँ द्वन्मंकर्तैकां यावह-

— १ They ( people ) call him a Brahmin-murderer who has sexual intercourse with the daughter of his preceptor, the wife of his friend and wife of his master or servant. २ One should not do that action by which a man obtains infamy, by which he goes to hell, and by which he falls off from heaven. ३ A palace, lit. a house whitened with chunam. ४ With the mind filled with curiositiy. ५ With the mind set at ease. आश्रुतं चिनं यग्नाः ॥ त. ६ Lying down on the bed. ७ With the limbs covered with horripilation produced from the joy arising from the contact with his body. तदेगसंगतशंस्तमानात् हर्षीत रामाच्चित्तानि गात्राणि यग्ना ॥ त. ८ Who became attached to you just at your very sight. युष्मदशनपात्रं अनुरक्तया तु ॥ त. ९ Without, or excepting you. अत्य comp. १० Having let down or brought down (abs. of तु with तद् caus.) ११ Was dismissed, let गृ. १२ A god called in Marathi लंडावा. १३ A house, temple. १४ A loose or unchaste woman. १५ With whom an appointment was made. दनः संक्षेपः यस्मै व.

ण्डपाशकः प्राप्तस्तावदसौ पूर्वसुस्तेन हृष्टे रहस्यसंरक्षणीर्थमभिहि-  
तश्च । को भवान् । सोबर्वात् । प्राप्तव्यमर्थै लभते मनुष्यः । इति श्रुत्वा  
दृण्डपाशकेनाभिहितम् । यच्छून्यं देहगृहमिदम् । तदत्र मर्गीयस्थाने  
गत्वा स्वपिहि । तथा प्रतिपैद्य स मतिविपर्यासैसाकृत्यशयने सुमः । अथ  
बस्य रक्षकस्य बृहत्तंकन्या विनयवती नाम रूपशौवनसंपत्ता कृस्थापि  
पुरुषस्यानुरक्ता संकेतं दत्त्वा तवश्यायने सुमासीत् ॥ अथ मा तमा-  
यातं दृष्ट्वा म एवायमस्मद्भल्लभ इति रात्रौ घनतरान्धकारव्यामोहि-  
तोत्थाय भोजनाच्छादनादिक्रिया कारयित्वा गान्धर्वविवाहेनामानं  
विवाहयित्वा तेन समं शयने स्थिता विकसितवदनंकमला तमाह ।  
किमयापि मया सह विश्रव्यं भवान् बर्वीति । सोबर्वात् । प्राप्तव्य-  
मर्थै लभते मनुष्यः । इति श्रुत्वा तथा चिनितम् । यन्कार्यमर्ममीक्षि-  
तं क्रियते तस्येहकर्त्तृलविपाकां भवतीति । एवं विमृश्य सविषोदया  
तथा निःमार्गितोमौ । स च यावद्वीशीर्यैर्ण गच्छति तावदन्यविषेष-  
यवामी वरकर्त्तिर्नाम वेरो महता वायशब्दनागच्छति । प्राप्तव्यम्  
थोपि तैः ॥ समं गन्तुमारव्यः ॥ अथ यावत्प्रत्यासने लँशसमयं गज-  
मार्गासंबंधं उगृहद्वागि गच्छतेमण्डपवेदिकाया कृतकौरुकमदलवंशा

१ A constable, a police watchman. २ Who<sup>o</sup> slept  
there already. ३ In order to preserve the secret  
(of his going to the place of secret meeting). ४ Having  
agreed or consented ५ Through an error  
of understanding. ६ The eldest daughter. ७ Being de-  
ceived by the darkness thicker than usual. ८ Having  
caused him to marry herself. ९ With her blooming l-cus-  
like face. १० Without consideration. न सर्वाक्षिणैः यथा न या. अत्र.  
११ The maturity of the fruit. १२ By her who was full of  
grief. १३ Along the street, or by the public road. १४ Living  
in another kingdom or country. १५ A bridegroom. १६ ते: viz.,  
वेरेण सह गच्छति: नरैः. १७ When the time for marriage was at  
hand. १८ At the door of the merchant's house situated along  
the main-street. राजमार्गासनं अंडिगृहं तस्य द्वारि. १९ Having a  
mandapa (a temporary hall) and an altar raised near it.  
२० इच्छितेमन्य वेदिके यस्मिन् व. qualifying द्वारि. २० Who had put  
an auspicious dress for the festivity of marriage. कृत. कौतुकात्  
मंगलवेणो यथा. व.

वर्णिक्षुतास्ते तावन्मदमनो हस्त्यारोहकं हत्वा प्रश्नश्यजनकोलां-  
हृलेन्देलोकमाकुलयस्तेवाद्वेषां प्राप्तः । तं च हृष्टा मर्वे वैरानुयायिन्-  
नो वरणं सह प्रणश्य दिग्ं जैम्युः । अथाभ्यन्नवर्त्ते भयते गललोचनामे-  
कांकिर्णि कन्यामवलोक्य मा भैरवीगदं परिचानेति सुधीरं स्थिरिणीत्य  
दक्षिणपाणौ संगृह्य महामाहसिकर्तव्या प्राप्तव्यमर्थः पूरुषवाक्यैर्ह-  
स्तिनं निर्भात्मित्वान् । ततः कथमपि दैवयांगादप्यातं हस्तिनि याव-  
त्ससुद्धैन्धवोतिकाने लभमस्मयं वर्क्षातिंगगच्छति तावनां कन्या-  
मन्यहस्तेगतां हृष्टाभिहितम् । भोः शशुरक विकृद्धिमिदं त्वयानुष्ठिते  
यन्महं प्रदीप्तं कन्यान्यम्ये प्रदुनेति । मांत्रवीत ।

भो अहमपि हस्तिभयैपलायितं भवद्विः महायातो न जान कि-  
मिदं वृनम् । इन्थिभाय दृहितं प्रशुमारुधः । वन्मे न व्यथा सु-  
न्दरं कृतम् । तैक्ययितां कोयं वृनालः । साक्रीयात । यद्ग्रहमनेन प्रा-  
णं संशयीद्रक्षितो तंश्न मुक्त्वा मम <sup>जीवन्या</sup> नान्यः पाणि व्रहीष्य-  
तीति । “अनेन वार्नार्चितिकरेण रजनी व्युष्टा । अथ प्रातस्तत्र मंजाते  
महाजनमर्मद्वये वार्नार्चितिकरं भूत्वा गजद्विता नदेण्मागता ।

३ A rider or a driver of elephants. ४ Confounding  
 or frightening the people by the noise made by  
 the people while running away. अप्यन जन is a क. ५  
 The followers of the bridegroom. ६ Went in different  
 directions, lit. went to the quarters, ran away. ७ With  
 the eyes un-ready through fright. ८ Very boldly.  
 ९ Having made steady, having comforted. १० With  
 great during. ११ With harsh words. १२ Censured or re-  
 proached (P. P. Active of असु १० with निस.) १३  
 Accompanied with his friend and relatives. मुद्रबाधः  
 सहितः १४ Gone into the hands of another. १५ Having pro-  
 mised to give. १६ Run away through the fear of the  
 elephant. १७ Danger to life. १८ While I live. १९ The night  
 dawned while this incident was taking place. २० Adj.  
 spent. २१ Multitude. २२ To that place. ते देशः कृ.

कर्णपंशुरया शुभा दण्डपाशकसुतापि नवैवागता ॥ अथ तं महाजनस-  
मवायं शुन्वा रानापि नवैवाजगाम । प्राप्तव्यमर्थं प्राह । यद्विभव्यं  
कथय कीदर्शामौ त्रुनान्तः । अथ सोव्रवीत् ॥ प्राप्तव्यमर्थं  
लभेत मनुष्य इति । राजकन्या स्मृत्वाब्रवीत् । देवोपि तं लङ्घयितु  
न शकः । ततो दण्डपाशकसुताब्रवीत् । तस्मान् शोचामि न विस्मयो  
म इति । तमग्निलोकवृनान्वमाकरण्यं विष्णवसुताब्रवीत् । यदस्मदीयं  
न हि तत्परंपापिति । अभयद्यानं द्रव्या राजा पृथक्षृथं वृनान्वज्ञा-  
त्वावर्गेतत्त्वस्तस्यै प्राप्तव्यमर्थाय स्वदृहितं सबहूमानं प्राप्तसहस्रेण  
समं सर्वान्लिंकारणग्निर्युतां द्रव्या त्वं मे पुंचर्मानि नगरविदितं<sup>५</sup> तं  
गौवर्गं येभिरिक्वान । दण्डपाशकेनापि स्वदृहिता स्वशक्त्या वस्त्र-  
दानादिना भंभाव्य प्राप्तव्यमर्थाय प्रदना । अथ प्राप्तव्यमर्थेनापि  
स्वीयपितृमातृं समर्पत्कुटुम्बावृतौ तस्मिन्नगरे संमानपुरः सरं समानी-  
तौ । अथ सांपि त्रिगोविणं यह विविधभोगानुपभुजजनः सुगेवनाव-  
स्थितः । अत्रुहं ब्रवीमि ॥

प्राप्तव्यमर्थं लभेत मनुष्यो  
देवोपि तं लङ्घयितु न शकः ।

तस्मान् शोचामि न विस्मयो म  
यदस्मदीयं न हि तत्परंपाम ॥ १०६ ॥

तदेत्प्रकल्पे सुखदःखमनुभयं परं विषाद्याग्नेन न मित्रेण व्वन्म-  
काशमानीतः । तदेत्तन्मे वैराग्यकारणम् । मन्थरक आह । भद्र भ-  
वति सुहृद्यैसंधिग्रंयः क्षुक्षामोपि शवुभूतं त्वा भक्षस्थाने स्थि-  
तमेवं पृष्ठमारोप्यानयति न मार्गेषि भक्षयति । उक्तं च यतः ॥  
१०६

<sup>१</sup> From ear to ear, from one person to another. <sup>२</sup> After giving a promise to spare them or not to punish them. <sup>३</sup> Separately. <sup>४</sup> Who knew the truth. अवर्तन तन्वे येन सः क. <sup>५</sup> Together with all ornaments and retinue. <sup>६</sup> Him, who was known to the people of the town. नगरे विदिते. स. त. <sup>७</sup> Crowed him as heir-apparent to the throne. <sup>८</sup> Together with all the members of their family. <sup>९</sup> Members of family. <sup>१०</sup> He is undoubtedly a friend; he is a friend indeed.

‘विकारं याति नो चिनं विने यस्य कदाचनं ।  
मित्रस्य सुकुलीनस्य काग्येनिमित्रमुनंम ॥ ११० ॥

‘विद्वाः सुहृदामत्र चिह्नैर्नैग्मंशयम् ।

• परिक्षाकरणं प्रोक्तं होमश्रिंगव पण्डितैः ॥ १११ ॥

तथा च । ३ आपन्काले तु मंत्रानं यन्मित्रं मित्रमेव तत ।

बृद्धिकाले तु संप्राप्ते इज्जनापि सुहृद्वेत ॥ ११२ ॥

तन्मात्र्यवास्य विषये विश्वामः ममुत्पन्ना यतो नीतिविरुद्धेयं  
मैत्री मांमाभिर्भिर्यमैः मह जलचरणाम । अथवा साध्विदमु-  
च्यते ।

‘मित्रं कोपि न कस्यापि निताननं न च वैरक्तत ।

इश्यते मित्रविश्वमः कार्याद्विग्रहग्रक्षितः ॥ ११३ ॥

तन्मात्रागतं भष्टतः । स्वगृहवद्दृश्यतामत्र मरण्णां । यत्र विजनाशो  
किञ्चश्वामश्च ते-मंजातमत्र विषये संतापां न कर्तव्यः । उक्तं च ।

‘अप्रछाया यत्पर्वतिः भिद्वयनं च योपितः ।

• किञ्चित्कालोपभोग्यानि योवनानि धनानि च ॥ ११४ ॥

१ One should make friends with that excellent man, who is nobly born, and whose mind never changes even in prosperity (वित्त). Here the causal form कारणत is used for the primitive कर्तव्यत. २ The learned say that by these unmistakable signs friends should be known, just as the examination of the fire of sacrifice is prescribed by those versed in it. ३ He, who is our friend when adversity befalls us, is a real friend; when the time of prosperity comes, even a wicked man will be our friend. ४ In respect of this. ५ Against the rules of politics. ६ No body is one's friend or bitter enemy, (because) one is seen to be destroyed by a friend and saved by an enemy according as occasion arises. Here कार्यत is to be taken with both विवरण and प्रकृतिः. ७ Remain here as in your own house and make yourself at home. ८ The shadow cast by a cloud, the love of a wicked person, cooked food, women, youth and wealth-these are to be enjoyed only for a short time.

अत एव विवेकिनों जितोत्मानो धनसृष्टां न कुर्वन्ति । उक्तं च ।

सुसंचितैर्जीवनवस्तुरक्षितैः-

निर्जेपि देहे न वियोजितैः क्रचित् ।

पुंसौ यमालं वजतोपि निष्ठौ-

रेतैर्धनैः पञ्चपद्मी न दीयन्ते ॥ ११५ ॥

अन्यत्र १ यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्षयते श्वापद्मैर्भुवि ।

आकाशे पक्षिभिर्थैव तथा सर्वत्र विनवान् ॥ ११६ ॥

२ निर्देशपमपि विनाढ्यं दोषैर्योजयते नृपः ।

निर्धनः प्रापदांपोपि सर्वत्र निःपद्वः ॥ ११७ ॥

३ अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च गङ्कणे ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टमंभयाः ॥ ११८ ॥

४ अर्थार्थी यानि कष्टानि मृदोऽयं सहते जनः ।

शतांशेनापि मांशार्थी तानि चेन्मोक्षमामुद्यत ॥ ११९ ॥

अपरं विदेशवार्मजमपि वैराग्यं त्वया न कार्यम् । ग्रन्थः ।

१ The wise or considerate. २ Those who have subdued themselves. जितः आत्मा ये ते. व. ३ These heartless riches, which are collected with care, protected as one's own life and never used even for one's own body, do not accompany the owner even five steps when he goes to the abode (अन्त) of Yama, that is, dies. ४ As flesh is devoured by the fish in water, by the beasts on land and by the birds in the sky, so is a rich man (deprived of his riches) everywhere. ५ A king accuses a rich man, though free from fault, of crimes; while a poor man, though found to be guilty, is free from molestation everywhere. आपदांपः=पाप. दापः यन्. व. ६ There is trouble in the earning of wealth and also in protecting that (wealth) which is earned; there is pain both in the destruction and expenditure of wealth; a fee on wealth which is the resort of all troubles! For नाशं दुःखं other editions read आयं दुःखम् which means there is trouble or pain in the acquisition of it. कष्टसंभयाः प. त. or कष्टः संभयाः येर्ण ते. व. ७ If one who longs for absolution were to undergo even a hundredth part of those troubles which a foolish man, who desires wealth, does, he would obtain salvation. तानि चेन्तानि सहेत चतुः ८ Proceeding from residence in a foreign country. विदेशवासान् जाते or जायते. उप. ९ Absence of all desires. विरागस्य भावः वैराग्यः.

को धारस्य मनस्विनः स्वविषयः को वै विदेशः सृतो  
ये देशं श्रयते तपेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।  
यद्युद्धानखलाङ्गलप्रहरणैः सिंहो वनं गाढ्ये  
तस्मिन्नेव हनुद्विषेन्द्रुपित्तसृष्टा छिनन्त्यात्मनः ॥ १२० ॥  
अर्थहीनः परे देशे गतांपि यः प्रजावान्भवनि स कथंचिदंपि न  
सीदैति । उक्तं च ।  
कानिभारः ममर्थानां किं द्वारं व्यवसायिनाम् ।  
को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ १२१ ॥  
तम्प्रज्ञानिधिभवाङ्ग प्राणत्युपतुल्यः ॥ १ अपरं प्रानोपर्यथः कर्मप्रा-  
प्त्य नश्यति । तद्वावन्ति दिनानि त्वद्यायमार्मात् । मुहूर्तमायना-  
मीयं भास्कु न लभ्यते । स्वयमागनमपि विभिर्नापहियते ।  
अर्थस्यापार्जनं कृत्वा तैव भागं समश्वते ।  
अग्णै महदासाय मृदः सोमिलको यथा ॥ १२२ ॥  
—हिरण्यक अभद्र । कथमनत । म आह ।

What is said to be the own or foreign country of a wise and prudent person ? He acquires by the might of his arm that country to which he resorts; the lion slakes his thirst with the blood of elephants killed by the help of the weapons in the shape of his jaws, nails and tail, in the very forest which he happens to enter. Another reading for को वै विदेशः सृतः is को वा विदेशस्तथा which means or what is also a foreign country ? For यद्युद्धानखलाङ्गलप्रहरणैः ए हये युद्धे प्रहरण which is an adjective qualifying the word सिंहः. देशानखलाङ्गलानि प्रहरणानि यस्य वा ३. Suffers misery or pain.  
What is a great burden to the able ? what is remote or distant to those who are adventurous ? what is a foreign country to those who are very learned ? and who is a stranger or an enemy to those who are sweet-speakers ? सुविद्यानां शोभुना विद्य यथा ४. A treasure or store of wisdom. ५ An ordinary person. ६ By the ordinance of fate. ७ That which is not one's own. ८ त. ९ Is taken away by fate. १० By having acquired wealth a man does not necessarily enjoy it, just as was the case with the foolish Somilaka (in the following story) after reaching a large forest.

## ॥ कथा ५ ॥

आस्ति कस्मिंश्चिदाधिष्ठाने सोमिलको नाम कौटुम्बिको वसति स्म ।  
 सोनेकविधपद्मरचनारजिजानि पार्थिवोचितानि सदैव वस्त्राण्युत्पादं-  
 यंति । परं तस्य चानेकविधपद्मरचनानिरुणस्यापि न भोजनस्त्वाद-  
 नाभ्यधिकं कथमर्याद्यमात्रं संपर्यते । अथान्ये तत्र सामान्यकौलिकाः  
 स्थूलवस्त्रसंपादनविज्ञानिनो मर्हद्विसंपन्नाः । नानवलोक्य स स्व-  
 भार्यामाह । प्रिये पश्येतान्स्थूलपदकारकान्धनकनकसमृद्धान् । तै-  
 दृधारणकं मैतत्स्थानम् । तदन्यत्रोपार्जनाय गच्छामि । मा प्राह ।  
 भोः प्रियतम मिथ्या प्रलपितमेतद्यदन्यत्र गतानां धनं भवति स्वस्थाने  
 न भवति । उक्तं च ।

"उत्पत्तान्ति यदाकाशे निपत्तान्ति महीतले ।"

पक्षिणां बद्धिं प्राप्न्या नादनमुपतिष्ठति ॥ १२३ ॥

तथा च ।

"न हि भवति यत्र भाव्यं भवति च भाव्यं विनापि यत्रेत ।  
 करतलगतमपि नश्यति यस्य तु भवितव्यता नास्ति ॥ १२४ ॥

१ A weaver. २ Variegated by reason of the threads of various colours being interwoven. ३ Fit for kings to wear. ४ Although he was skilled in weaving various kinds of garments. ५ More than what was barely necessary for food and clothing. ६ Ordinary, common, not skilled. ७ Knowing only how to make coarse clothes. ८ Prosperity. ९ Wealth in general (पन.) and gold (कनक). १० This place is not my debtor, that is, it owes me nothing. ११ That which is not given already (in the previous existence) is not obtained by the birds even, if they fly in the air or alight on the earth. १२ For that which is not to take place does not take place, and that which is to take place, does take place even without efforts; that which is not destined to live, perishes even though placed on the palm of the hand.

१ यथा घेनुसंहस्रेषु वन्सो विन्दति मातरम् ।  
 २ तथा पूर्वकतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १२५ ॥  
 ३ शेने सहशयानेन गच्छन्तमनुगच्छति ।  
 ४ नगणां प्राकनं कर्म तिष्ठति तु सहात्मनां ॥ १२६ ॥  
 ५ यथा छायातपौ निन्यं सुमंवद्वौ परस्परम् ।  
 ६ एवं कर्म च कर्ता च संस्कृष्टावितरेतगम् ॥ १२७ ॥  
 ७ तस्माद्वै व्यवसायपर्परो भव । कौलिक आह । प्रिये न सम्पर्ण-  
 भिहितं भवन्या । व्यवसायं विना न कर्म फलति । उकं च ।  
 ८ यथैकेन न हस्तेन तालिका संप्रपद्यते ।  
 ९ तथांयमपगित्यकं न फलं कर्मणः स्मृतम् ॥ १२८ ॥  
 १० पश्य कर्मवशांत्वाम भोग्यकालेषि भोजनम् ।  
 ११ हस्तोदयमं विना वक्त्रे प्रविशेन कथंचन ॥ १२९ ॥  
 १२ यथा च । उयोगिने पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-  
 देवं हि दैवमिति कापुरुषा वदति ।  
 १३ देवं निहन्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या  
 १४ यन्ते करे यदि न सिद्धति कांत्र दोषः ॥ १३० ॥

Just as the calf knows its mother even among a thousand cows, so an action done in the previous existence goes to the doer ( finds out the doer ). २ The action done by men in the previous existence, sleeps with them while they sleep, goes with them when they go and remains with them ( standing when they stand ). ३ Just as light and shade always follow each other, so an action and its doer are ( closely ) united with each other. ४ Be industrious, work. ५ Some adventure. ६ Just as the clap of the hands cannot be produced with only one hand, so it is said there is no fruit of that action which is not accompanied with exertions. ७ See, the food, obtained through fate even at the time of meals, will never enter the mouth without the exertions of the hands. ८ The goddess of wealth approaches that lion-like man who is industrious ; it is the cowardly that say that fate is fate ; so having set aside fate do mainly efforts to the best of your powers ; if anything does not succeed when exertions are made for it, what fault is there ? that is, then we are not to blame.

वथा च । उद्धमेन हि सिध्यनि कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुमस्य सिंहस्य विशीर्णि बद्रने मृगाः ॥ १३१ ॥

उद्यमेन विना राजन सिध्यनि मनोरथाः ।

कातरा इति जल्पनि यद्ग्राव्यं तद्विष्यनि ॥ १३२ ॥

<sup>३</sup>स्वशक्त्या कुर्वतः कर्म न चेत्सिद्धिं प्रयच्छति ।

नोपालभ्यः पुमांसंत्र दैवान्तरितपौरुषः ॥ १३३ ॥

तन्मयावश्यं देशान्तरं गत्वाव्यम् । इति निश्चित्य वर्धमानपुरं गत्वा  
तत्र वर्षत्रयं स्थिन्वा सुवर्णशैतत्रयोपार्जनं कृत्वा भूयः स्वगृहं प्रस्थितः ।  
अथार्थपथे गच्छतस्तस्य कदाचिर्दृश्यां पर्यटनौ भगवान्विरास्तमुणा-  
गतः । तत्र च व्यालेभयात्पूर्युलतरवटस्कंधं आरुह्य प्रसुमो यावति-  
ष्ठति तावच्छिर्शीथे द्वो पुरुषौ गैद्राकागै परस्परं जल्पनावशृणोत् ।  
तत्रैकं आह । भोः कर्तः त्वं कि मम्यद्व वेन्मि यदस्य सोमि-  
लकस्य भोजनाच्छादनादतेभिका समृद्धिनास्ति । नक्ति त्वयास्त-  
सुवर्णशैतत्रयं द्रनम् । स आह । भोः कर्मन् मयावश्यं दातव्यं व्य  
सायिनां तत्र च तस्य परिणीतिस्त्वदार्थर्त्तिः ।

अथ यावश्यौ कौलिकः प्रबुद्धः सुवर्णशैत्यमवलाकयति ताव-  
दिकं पश्यति । ततः संक्षेपं चिन्तयामाम । अहो किमेभुः । नहा-  
कषेनोपार्जनं विच हेलैशा क्वापि गतम् । यद्यैर्थमेकिच्चेनः कर्थ  
स्वपन्न्या मित्राणां च मुखं दर्शयिष्यामि । इति निश्चित्य तदेव पत्तं

? Actions succeed by industry and not by mere wishes ; (for) beasts do not (of their own accord) enter the mouth of a lion while he is asleep. ११ Oh King, desires do not succeed without exertion ; it is the cowardly that say that what is to happen will happen. १२ If an action does not succeed when one has put forth all one's power ; no one is to blame in that case, because his manliness is rendered futile by his fate. १३ For three years—३वर्षाणां चये. प. त. ५ Having earned three hundred coins of gold. १४ Forest. १५ Through the fear of some wild beast. १६ At the dead of night. १७ Of terrible forms. १८ End, result. १९ Awakened. २० The knot or purse that contained the gold. २१ Revilingly, censuringly. २२ Speedily, all at once. २३ Whose efforts are in vain and who has nothing. अर्थभूम-२४ भूमः भूमः रस्य व. & नाहित किञ्चन युस्य. व.

गतः । तत्र च वर्षमात्रेणापि सुवर्णशतपञ्चकमुपार्ज्यं भूयोषि स्व-स्थानं प्रति प्रस्थितः । यावद्धर्घपथे भूयोटीविगतस्य भगवान्मानुरस्ते जगमाथ सुवर्णहौशभयात्सुधौनोपि न विश्वास्मति केवलं कृतेऽग्नेहोत्कैण्ठः सुन्वरं वजति । अत्रान्ते द्वौ पुरुषौ तीव्रशौ दृष्टिदेशे समागच्छन्तौ जलपन्तौ च शृणोति । तत्रैः प्राह । भोः कर्तः किं त्वयै-तस्य सुवर्णशतपञ्चकं इनम् । तन्त्रिक न वेन्मियद्वाजनाच्छादनाभ्य-धिकमस्य किंचिन्नास्ति । स आह । भोः कर्मन् मयावश्यं देवं व्य-वसायिनाम् । तस्य परिणामस्ववदायनः । तन्त्रिक मामुपालम्भयसि । तच्छुन्ना सोमिलको यावद्विन्यमवलोकयति तावत्सुवर्ण नास्ति । ततः परं दुःखमापन्नो व्यचिन्तयत । अहो किं मम धनगहितस्य जीवि-तेन । तदृशं यद्वृक्षं आन्मानमुद्दिष्य प्राणांस्यजामि । एवं निश्चित्य दैर्भमयीं रञ्जुं विधाय स्वकण्ठं पाशं निश्चायं शाश्वायामानानं नि-व्यध्य यावद्विक्षिति तावदेकः पुमानाकौशस्थ एवंदमाह । भो भोः नेमिलक मैवं साहमं कुरु । अहं ते विनापहाको न ते भोजना-ठाडनाभ्यधिकं वैराटिकामपि सहैमि । नद्रच्छ स्वगृहं प्रनि । अ-न्यच्च भवर्द्धयसौहमेनाहं नुष्टः । तथा मे न स्याद्वचर्यं दर्शनम् । त-स्यार्थ्यानामभीष्यो वृगः कथित् । मामिलक आह । यथेवं तदेहि मे प्रभूतं धनम् । स आह । भोः किं करिष्यमि भाँगंहितेन धनेन य-तस्व भेजनाच्छादनाभ्यधिका प्राप्तिर्पि नास्ति । उक्तं च ।

<sup>१४</sup>किं तथा क्रियते लक्ष्म्या या वधुर्गिव केवला ।

या न वेऽयेव सामान्या पथिकैरुपभृज्यते ॥ ३५ ॥

१ Even in the course of one year. २ Five hundred coins of gold. ३ Through the fear of losing the gold. ४ Though greatly tired or fatigued. ५ With eagerness to reach home. ६ तु यहाँ-  
यह कहा यह. ७ Such as are described above. ८ In the range of the sight. ९ Having hanged or hung up. १० Made of Darbha grass. ११ Rope. १२ Throws himself down. १३ While yet, in the sky. १४ A cowrie १५ सरापि for मह. १६ Adventure, boldness. १७ Which will give you no enjoyment. १८ What is to be done with that wealth which is only like one's wife and not a common property like a harlot, who is enjoyed by travellers (or by any body whatever).

सोमिलक आह । यदपि भोगो नास्ति तथापि भवतु मे धनम् ।  
उक्तं च ।

‘कृपणोप्यकुलीनोपि सदा संश्रितमानुषैः ।’  
सेव्यते स नरो लोके यस्य स्याद्विनसंचयः ॥ १३५ ॥  
तथा च । ‘शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।  
निर्गक्षितौ मया भद्रे दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १३६ ॥  
पुरुष आह । किमेतत । सोब्रवीत् ।

## ॥ कथा ६ ॥

कस्मिंश्चिद्भिष्टाने तीक्ष्णविषाणो नाम महावृपभो वसति । स च  
मद्भैनिकान्तरित्यकैनिजयृथः शृङ्गाभ्यां नदीतटानि विद्वाग्यन्वेच्छ-  
या मरकनस्त्रिशानि शपाणि भक्षयन्नगण्यचरो बभूव । अथं तत्रैव  
वने प्रलोभकौ नाम शृगालः प्रतिवसति स्म । स कदाचित्स्वभार्यशा-  
सह नदीतीरे सुखोपविष्टस्तिष्ठति । अवान्तरे स तीक्ष्णविषाणो ज-  
लार्थं तदेव पुलिनमवतीर्णः । ततश्च तस्य लम्बमानौ वृषणीवालोक्य  
शृगाल्या शृगालोभिहितः । स्वामिन पश्यास्य वृषभस्य स्फंभमिष्टौ  
लम्बमानौ यथा स्थितौ । ततः क्षणेन प्रहरेण वा पतिष्ठतः । एवं  
ज्ञान्वा भवता पृष्ठयौथिना भाव्यम् । शृगाल श्वाह । प्रिये न ज्ञायते

That man, who has hoards of wealth, though miserly and low-born, is served by those who resort to him. संभित-  
मानुषैः—संभिताश्च ते मानुषाः कृ. २ Good lady, I have observed  
for fifteen years those two, which are loose and well-formed and appear as if they fall down or do not. ३ Of  
sharp or pointed horns. तीक्ष्णं विषाणे यस्य. व. ४ Through  
excess of intoxication. ५ Who had left off his own herd, who had separated himself from the herd. परित्यन्तं निजयृथ-  
मैन्. व. ६ Tender grass as green as emerald. ७ Enticer, seducer. ८ Sand-bank. ९ Testicles. १० The fourth part of the  
day and, therefore, equal to 3 hours. ११ You should always  
be after him.

कदाचिदेतयोः पतनं भविष्यति वा न वा । तर्किं वृश्चा अमाय मा-  
नियोजयसि । अवस्थस्तावजलार्थमागतान्मूषकान्पक्षायिष्यामि सर्व-  
त्वया भारोयं लृतस्तेषाम् । अंथ यदा त्वी मुक्त्वास्य तीक्ष्णविषाणस्य  
वृषभद्य वृष्टे गमिष्यामि तदागन्यान्यः कश्चिदेतत्त्वानं समाशयिष्य-  
ति । तैत्युग्मते कर्तुम् । उक्तं च ।

<sup>३</sup>यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषंवते ।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्येव च ॥ १३७ ॥

शृगाल्याह । भोः कापुरुषस्त्वं यन्किचिन्प्राप्तं तेनापि संतोषं क-  
रोपि । उक्तं च ।

<sup>४</sup>सुपूरा स्याकुनादिका सुपूर्णे मृपिकाऽञ्जलिः ।

सुसंतुष्टः कापुरुषः स्वल्पकनापि तुष्यति ॥ १३८ ॥

तस्मात्पुरुषेण सदैवोन्माहैबना विशंपार्थिना भाव्यम् । उक्तं च ।

<sup>५</sup>यत्रोक्त्साहसमारम्भो यत्रालस्यविनियहः ।

नयष्किमसंयोगस्तत्र श्रीचला ध्रुवम् ॥ १३९ ॥

तदैवमिति संचिन्त्य त्यजेन्नोर्योगमान्मनः ।

• अनुयोगं विना तैलं तिळानां नोपजायते ॥ १४० ॥

1 Why do you then ask me to do that wherein my attempts will be useless. वृथाअमाय (कर्मण) वृथा भासः यस्मिन् च ॥ If ॥ That man, who having left off what is certain, runs after that which is uncertain, sees what is certain, while what is uncertain is already lost. ॥ A small river is easily filled, the cavity of the hands of a mouse is easily filled, and a mean fellow, who is quite contented with his lot, is satisfied even with little. ॥ Full of energy. ॥ One who wishes for something special. ॥ The goddess of wealth is certainly firm there, where there are the display of energy, the curbing of laziness and the combination of justice and valour. ॥ One should not give up one's industry depending on fortune; no oil can be extracted from sesamum without the application of labour. There is a different reading for अनुयोग विना which is अनुयोगेन नो तैलं निलेयोर्पौर जायते which means no oil can be obtained even from sesamum without exertions.

अन्यज् । शः स्तोकेनापि संतोषं कुरुते मन्दधीर्जनः ।

तस्य भाग्यविहीनस्य दना श्रीरपि माज्यते ॥ १४१ ॥

यज्ञ त्वं बदसि । एतौ पतिष्ठतो न वेति । तदप्यथुक्तम् । उक्तं च ।

कृतनिश्चयिनो वन्यास्तुद्विमा नोपभुज्यते ।

चातकः को वराकोयं यस्येन्द्रो वारिवाहकः ॥ १४२ ॥

अपरं मूषकमांसस्य निर्विणाहम् । एतौ च मांसपिण्डौ पतनप्राय-  
यौ दृश्यते । तत्सर्वथा नान्यथा कर्तव्यमिति । अथासो तदाकर्ण्य  
मूषकं प्राप्तिस्थानं परित्यज्य तीक्षणविषाणस्य पृष्ठमन्वगच्छत् । अथ-  
षा साध्विदमुच्यते ।

तावत्स्यात्सर्वकल्येषु पुरुषोत्र स्वयं प्रभुः ।

स्त्रीवाक्याङुशविक्षुणो यावत्रो द्वियते बलात् ॥ १४३ ॥

अकृत्यं मन्यते कन्यमगम्यं मन्यते सुगम् ।

अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेतितो नरः ॥ १४४ ॥

एवं स तस्य पृष्ठतः सभार्यः परिग्रामं श्रिरकालमनयत । न च  
तयोः पतनमभूत् । ततश्च निर्वेदात्पञ्चदशे वर्षे शृगालः स्वभार्या-  
माह ।

१ The wealth of that unfortunate and dull-headed fellow  
who contents himself with little, though obtained, is lost.  
माज्यते lit. is washed off. २ Those whose resolution is firm  
are to be saluted; mere greatness is not enjoyed, that is,  
of no use; what is the poor Chātaka bird (compared to  
Indra), but even Indra is the bearer of water to him,  
that is, is his menial servant? ३ Disgusted. P. P. of विद्  
with निस्. ४ Almost about to fall, ready to fall. ५ The  
place of obtaining mice. ६ A man will be the master of him-  
self in all things only so long as he is not held forcibly back  
by the goad in the form of the words of his wife. सीवान्तः-  
कुक्षः क. ७ A man impelled by the words of his wife thinks  
any thing unfit to do as fit, considers anything that is in-  
accessible as accessible, and thinks what is unfit to eat as  
fit. सीवुक्ष्य &c. is a तु. त. and अकृत्य &c. are न. त.

शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।  
निरीक्षितौ मया भद्रे दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १४५ ॥  
तयोस्तन्यश्चादपि पातो न भविष्यति । तत्तदेवं स्वस्थानं गच्छा-  
वः । अतोहं ब्रवीमि ।

शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।  
निरीक्षितौ मया भद्रे दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १४६ ॥

पुरुष आह । यदेवं तदच्छ त्वं भूयोपि वर्धमानपुरम् । तत्र द्वै  
वाणिकपुत्रौ वसतः । एको गुप्तधनः । द्वितीय उपभूक्तधनः । ततस्त-  
योः स्वरूपैः बुद्धैः कस्य वरः प्रार्थनायः । यद्गते धनन प्रयोजनमभ-  
क्षितेन ततस्त्वामपि गुप्तधनं करोमि । अथवा दत्तभोग्येन धनेन ते  
प्रयोजनं तदुपभूक्तधनं करोमाति । एवमुक्त्वादर्शनं गतः । सेमिल-  
कोपि विस्मितमङ्गला भूयोपि वर्धमानपुरं गतः । अथ संध्यासमये  
भ्रान्तः कथमपि तत्पुरं प्राप्तो गुप्तधनगृहं पृच्छन्तकच्छाल्पञ्चास्तमि-  
तदृर्घ्यं प्रविष्टः । अथामौ र्भार्यापुत्रसंभेन गुप्तधनेन निर्भत्स्यमानो  
हठान्तरं प्रविष्योपविष्टः । ततश्च भोजनवेलायां तस्यापि भैकिव-  
र्जितान् किंचिदशनं इनम् । ततश्च भुक्ता तत्रैव यावन्सुपो निशिथे  
पश्यति तावनावपि द्वौ पुरुषौ परस्परं मन्त्रयतः । तत्रैक आह । भोः  
कर्तः किं त्वयास्य गुप्तधनम्यान्येऽधिकौ व्ययां निर्मितो यन्मामि-  
लकस्यानेन भोजनं ददनम् । तदयुक्तं त्वया रुतम् । स आह । भोः  
कर्मनैः न ममात्र दोषः । भया पुरुषस्य लाभप्राप्निर्दातव्या । तत्प-  
रेणति पुरुषस्वदायनेति । अर्थामौ यावदुनिष्ठति तावदुपधनो

१ After that, viz., the period of 15 years. २ He whose  
wealth is concealed. गुप्त धनं यत् च. ३ One who has enjoyed  
wealth. च. ४ Natare, another reading for स्वस्त्रय is चेष्टित which  
means movements, actions. ५ Given away in charity and en-  
joyed. ६ Having obtained. It has for its object तत् viz. गृहं. ७  
At sunset, when it was sunset. ८ Together with his wife  
and son. ९ Horribly. १० Without respect or honour. ॥  
More than usual.

विसूचिकया विद्यमानो रुजाभिभूतः क्षणं तिष्ठति । ततो द्वितीयेहि  
तद्वोषेण करोपैवासः संजातः । सोमिलकोपि प्रभाते तद्वाहान्विष्क-  
म्मीपभुक्त्थनगृहं गदः । तेनापि चाभ्युत्थानौदिनौ सत्कर्तो विहि-  
तभोजनाच्छादनसंमानस्तस्यैव गृहं भैव्यशाय्यामारुहं सुख्यापं ।  
ततश्च निशीथे यावत्पश्यति तावनांवेव द्वौ पुरुषौ मिथो मन्बयतः ।  
अब तयोरेक आह । भोः कर्तः अनेन सोमिलकस्योपकारं कुवर्ता  
प्रभूतो व्ययः रुतः । तत्कथय कथमस्योद्धारकविधिभविष्यति ।  
अनेन सर्वमेतत्पवर्हारकगृहात्समानीतम् । स आह । भोः कर्मन्  
मम कृत्यमेतत् । परिणामिस्वश्यायनेति । अथ प्रभातसमये राजपुरु-  
षौ राजभ्रसादजं विनमादाय समायात उपभुक्त्थनाय समर्पया-  
मास । तदृष्ट्वा सोमिलकश्रिनत्यामास । संचयरहितोपि वरमेष  
उपभुक्त्थनो नासौ कर्दयो गुप्तधनः । उक्तं च ।

<sup>१</sup> अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृन्नफलं श्रुतम् ।

रतिपुत्रफला दाग दनभुक्त्थफलं धनम् ॥ १४७ ॥

१ तद्विधाता मां दनभुक्त्थनं करोतु । न कार्यं मे गुप्तधनेन । ततः  
सोमिलको दनभुक्त्थनः संजातः । अतोहं ब्रवीमि ।

अर्थस्योपार्जनं खत्वा नैव भोगं समश्नुते ।

अरण्यं महदासाद्य मृढः सोमिलको यथा ॥ १४८ ॥

१ Cholera—another reading is विसूचिकादोषेण which means by the effects of Cholera. २ Overcome by a disease.  
३ He who had observed a fast.—कृतः उपवासः । यत् व. ४ Th. ceremony of rising up from one's seat to receive a guest.  
५ To whom we've done the honour of food, clothing &c.  
६ विहितः भोजनाच्छादनयोः संमानः यस्य or विहिताः भोजनाच्छादनसंमानः  
७ यस्य. व. According to the latter it may mean—who was given food and clothing and shown proper respect. ८ Large, spacious. ९ The act of repaying the debt. १० A dealer, trader. ११ Proceeding from the favour of the king as the result of the king's favour. १२ The fruit of the Vedas is the keeping up of the sacred fire, good disposition and conduct are the fruit of sacred lore, sexual enjoyment and sons are the fruits derived from wife and charity and enjoyment are the fruits of wealth.

१ तद्दद्द हिरण्यक एवं ज्ञात्वा धनविषये संतापो न क्वार्यः ॥ अथं  
विद्यमानमपि धनं भोज्यवन्ध्यतया तद्विद्यमानं मन्द्यम् । उक्तं च ।

२ गृहमध्यस्थितिन् धनेन धनिनो यदि ॥० ॥

३ भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥ १४९ ॥

४ तथा च ।

५ उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

६ त्यागोदरसंस्थानां परीबाह इवाम्भसाम् ॥ १५० ॥

७ अन्यच ।

८ दानं भोगो नाशसिस्तो गतयो भवन्ति विनस्य ।

९ यो न दद्वाति न भुक्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १५१ ॥

१० एवं ज्ञात्वा विवेकिना न स्थित्यर्थं विनोषार्जनं कर्तव्यं यतो  
दुःखाय तत् । उक्तं च ।

११ संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसमाम् ।

१२ कुतस्तद्वेनलुभ्यानामितश्चेत्तथं धावताम् ॥ १५२ ॥

१३ धीयूषमित्रं मनोरोपं पित्रां निर्वृतिः परा ।

१४ एवं निरन्तरं पुंसामसंतोषवतां पुनः ॥ १५३ ॥

१ By reason of the absence of enjoyment. २ If people are to be considered as rich by that wealth which is buried in the middle of the house, why should we not be considered rich by the same wealth? (since both do not enjoy it). ३ Charity alone is the proper mode of protecting that wealth which is earned, just as the flowing out of the water in the body of a lake is the proper mode of utilizing it. ४ Charity, enjoyment and destruction-these three are the conditions of wealth-the third is the condition of the wealth of him who neither gives away in charity nor enjoys. ५ Whence can those, who are greedy of wealth and run after it here and there, get that happiness which, those who are satisfied with the nectar of contentment and whose minds are calm, get? ६ Great is the happiness enjoyed by those who drink the nectar in the form of contentment, while perpetual misery is suffered by those who are discontented.

१ निरोधुञ्जेतसोकाणि निरुद्धान्यविलान्यपि ।  
 आच्छादिते रवौ मेषैः संछन्नाः स्युर्गभस्तयः ॥ १५४ ॥  
 २ वाञ्छाविच्छेदनै प्राहुः स्वास्थ्यं शान्ता महर्षैः ।  
 वाञ्छा निवर्तते नार्थैः प्रिपासेवामिसेवनैः ॥ १५५ ॥  
 ३ अनिन्यमपि निन्दन्ति स्तुवन्यस्तुत्यमुच्कैः ।  
 स्वापत्तुयक्ते मर्त्यैः किं किं नाम न कुर्वते ॥ १५६ ॥  
 ४ धर्मार्थं यस्य विनेहा तस्यापि न शुभावहा ।  
 प्रक्षालनाद्वि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १५७ ॥  
 ५ दानेन तुल्यो विधिरस्ति नान्यो  
 लाभाच्च नान्योस्ति पसः पृथिव्याम् ।  
 विभृपणं शीलसमं न चान्यत्  
 संतोषतुल्यं धनमस्ति नान्यत् ॥ १५८ ॥

---

१ By the curbing of the mind, all the organs of sense are curbed ; when the sun is covered by the clouds, the rays are all concealed. २ The sages whose minds are calm say that the checking of desires is the peace of mind ; a desire is not removed by wealth as thirst is not slaked by resorting to fire. ३ What indeed do mortals not do for the sake of wealth. (स्वापत्तेय) ? for they censure even him who is not fit to be censured, and loudly praise him who does not deserve praise. ४ The desire of wealth even for religion does not do any good to any body ; it is better to avoid mud from a distance than to touch it and then wash it off. For शुभारक्षा there is another reading which is शुभावहा, meaning bringing about happiness. ५ There is no other act equal to charity, there is no enemy on the earth other than avarice, there is no other ornament so great as good disposition, and no wealth equal to contentment. The second line is read differently as लभेस्ति नान्यो धरतः पृथिव्याः which means there is no gain greater than that of the earth.

दारिद्र्यस्य परा मूर्तिर्यन्मानद्रविणाल्पता ।  
जरद्रवधनः शर्वस्तथापि परमेश्वरः ॥ १५९ ॥

एवं ज्ञात्वा भैश्च त्वया संतोषः कार्यं इति । मन्थरकवचनमाकण्ड्यं  
चाचत्तु आह । भद्र मन्थरको यदेवं वदति तत्त्वया चिन्तेतर्ब्यम् ।  
अथवा साध्विदमुच्यते ।

सुलभाः पुरुषा राजन्सतं प्रियवादिनः ।  
अप्रियस्य च पश्यस्य वक्ता ओता च दुर्लभः ॥ १६० ॥

अप्रियाण्यपि पश्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।  
त एव सुहृदः प्राक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥ १६१ ॥

अथैवं जल्पतां तेषां चित्राङ्गो नाम हणिणो लुच्छैकत्रामितस्तदिम-  
न्नेव सरसि प्रविष्टः । अथायान्ते<sup>३</sup> समंभ्रममवलोक्य लघुपतनको वृ-  
क्षमारुद्धः । हितण्यकः शारस्तस्त्रं प्रविष्टः । मन्थरकः सलिलार्शयमा-  
स्थितः । अथ लघुपतनको मृगं सम्यक्परिज्ञाय मन्थरकमुवाच ।  
४ एहि सर्वे मन्थरक मृगोर्यं तृपान्तेऽत्र समायातः सरसि प्रविष्टः ।

<sup>३</sup> The fact that there is the lack of the riches of respect  
is the great image of poverty ; although S'arva ( God Siva)  
has an old bull for his wealth, still he is the great god of  
all. This verse is altogether omitted in other editions.  
<sup>४</sup> एव द्रविणं क. जरद्रवः एव धने यश्य. त. २ Should be borne  
in mind (lit. should be committed to the mind.) ३ Oh king,  
such persons as always speak sweetly are easy to find ; but  
he, who says what is unpleasant but beneficial is hard to  
get. ४ Those alone are said to be friends who speak what  
is unpleasant but beneficial to men ; others are friends  
only in name. नामधारक lit. holder or bearer of a name.  
For अन्ये स्युः we have elsewhere यन्ये स्युः - in that case ते  
should be understood before नामधारकाः ५ Scared or frightened  
by the hunters. ६ Understand ते after आयान्ते. ७ A  
icket of reeds. ८ Reservoir. ९ Having well or minutely  
examined.

तस्य शब्दोयं न मानुषसंभव इति । तच्छुत्वा मन्थरको देशकालोऽचि-  
त्पाह । भो लघुपतनक यथायं मुगो दृश्यते प्रभूतमैच्छासमुद्धहशु-  
आलन्दृष्ट्या पृष्ठतेकलोक्यति तत्र तृपार्न एष तौन्हं लुब्धकं त्रासितः ।  
वज्ञायतामस्य पृष्ठे लुब्धका आगच्छन्ति न वेति । उक्तं च ।

“भयत्रसो नरः श्वासं प्रभूतं कुरुते मुहृः ।

दिशोवलांकयत्येव न स्वास्थ्यं वजति कचित् ॥ १६२ ॥

तच्छुत्वा चित्राङ्ग आह । भो मन्थरक ज्ञातं त्वया सम्यद्देश-  
आर्सकारणम् । अहं लुब्धकशग्प्रहाराँदुष्टारितः कच्छेणात्र समायातः  
मैम यूथं तैर्लुब्धकैव्यापादितं भविष्यति । तच्छरणागतस्य मे दर्शय  
किंचिदगम्यं स्थानं लुब्धकानाम् । तदाकर्ण्य मन्थरक आह । भो-  
चित्राङ्ग श्रूयतो नीतिशास्त्रम् ।

१ द्वावृपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने ।

२ हस्तयोश्चालनादेको द्वितीयः पादवेगजः ॥ १६३ ॥

तद्रम्यता शीघ्रं धैनं वनं यावद्यापि नागच्छन्ति ते दुरात्मानो  
लुब्धकाः । अत्रान्तरे लघुपतनकः सत्वरमभ्युपेत्येवाच । भो मन्थर-  
क गतास्ते लुब्धकाः स्वगृहेन्मुखाः प्रचुरमांसपिण्डधारिणः । तच्च-

१ Proceeding or arising from a human being.  
२ What was fit for the place and occasion. ३ Sighing  
very heavily. ४ With bewildered looks. ५ A man who is  
frightened breathes heavily, looks about him often and often  
and is never at peace. ६ The cause of my fright. ७ Saved  
or spared from the arrows of hunters. ८ With great  
difficulty. ९ The herd to which I belong. १० Two  
remedies are here prescribed for one's release at  
the sight of the enemy-the one by means of the movements  
of the hands and the other from the velocity or speed of  
the feet. ११ Deep, dense. १२ Homewards, with their faces  
homewards. स्वगृहेन्मुखाः उ. त.

आङ्गु त्वं विश्रव्धो जलाद्विर्भव । ततस्ते चत्वारोपि मित्रभा वैमाश्च-  
तास्तास्मिन्सरसि मध्याह्नसमये द्रुक्षेच्छायाधस्तात्सुभाषितगाँड्हिसुखम-  
नुभव्वनः सुमेन कहुङ्क नैयन्ति । अथवा युक्तमेतद्वच्यते ।

— “सुभाषितरसास्वादवद्वरोमाञ्चकञ्चुकम् ।

विनापि संगमं ऋणां कर्वीनां सुखमेधते ॥ १६४ ॥

तथा च ।

सकदुक्तं न गृह्णाति स्वयं वा न कर्गति यः ।

यस्य संपुटिका नामि कुतस्तस्य सुभाषितम् ॥ १६५ ॥

अथैकस्मिन्नहनि गोष्ठीममयं मृगो नायातः । अथ ते व्याकुलीभू-  
ताः परस्परं जलितुमार्गधाः । अहो किमय सुहन् समायातः । किं  
सिंहाश्रिभिः कच्छियापादित उत लुच्छकैरथवानले प्रपतिनो गर्तावि-  
द्धे वा नवर्त्तण्ठौल्यादिति । अथवा माष्टिद्वमुच्यते ।

? Come out of the water. ? Who had become great  
friend. Enjoying the pleasure derived from the  
conversation on good sayings. ? This is aptly said. ?  
The happiness of poets, in which there is a sort  
of upper garment formed by the hair standing on their  
heads at the pleasure derived from witty sayings, increases  
even without a contact with women. The reading else-  
where is सुभाषित-कञ्चुकाः विनापि संगमं ऋणां कर्वयः सुखमेधते.  
This is easier and more appropriate, as the first line is  
made to qualify कर्वयः- and एवते here means the same as  
above. The sense is, as the hair of men stand on their  
heads at the contact with a woman, so do those of poets, &c.  
? How can he, who does not understand anything when  
once uttered, or does not reproduce it himself, and who has  
no collection of witty sayings, have power to speak on  
useful subjects ? संपुटिका is a box used for ornaments and  
valuables. ? A very difficult ditch. ? Through eagerness  
to eat fresh grass.

स्वगृहोदानगतेषि स्तिर्थैः पापं विशद्गृह्यते मोहात् ।

किमु इष्टवद्वायप्रतिभयकान्तारमध्यस्ये ॥ १६६ ॥

अथ मन्थरको वायसमाह । भो लघुपतनक अहं हिरण्यकश्च तावद्वावप्यशकौ तस्यान्वेषणं कर्तुं मन्दगतिन्वात् । तदत्त्वा त्वरण्यं शोधय यदि कुञ्चितं जीवनं पश्यसीति । तदाकर्ण्यं लघुपतनको नानिदूरे यावद्वच्छति तावनल्बैलुर्तीरे चित्राङ्गः कृष्णाशनियैन्वित-स्तिष्ठति । तं इष्टा शोकव्याकुलितमनास्मवोचत् । भद्रं किमिदम् । चित्राङ्गोपि वायसमवलोक्य विशेषणं दुःखितमना बभृत् ।

अथवा युक्तमेतत् ।

\*अपि मन्दत्वमापनो नयो वापीटदर्शनात् ।

प्रायेण प्राणिनां भृयो दुःखावेगोधिको भवेत् ॥ १६७ ॥

ततश्च वाष्पावसाने चित्राङ्गो लघुपतनकमाह । भो गित्रं संजातोयं तावन्मम मृत्युः । तव्युक्तं संपन्नं यद्गवता सह मे दर्शनं संजातम् । उक्तं च ।

प्राणात्यये समुन्नने यदि स्यामित्रदर्शनम् ।

तद्वाभ्यां सुखदं पश्चाजीवतोपि मृतस्य च ॥ १६८ ॥

१ Even when a man has gone into the 'garden' attached to the house, his friends suspect evil about him through fondness; how much more then will they do so, when he is in the midst of the forest in which many dangers are observable and which is dangerous. इष्टवद्वाय & पतिभय are both adjectives qualifying कानार—the first is a d. २ A pond, a puddle. ३ Caught in a trap.

४ Generally, the velocity of the grief of creatures though lessened or lost, increases at the sight of a friend. Here अप्युक्तं and न इ go naturally with दुःखावेगः and hence the translation. They might also go with प्राणिनां but in that case, the construction would be ungrammatical as these participles instead of being in the Genitive are in the Nominative case. ५ At the end of tears, that is, after shedding tears.

६ A proper thing has happened or come to pass. ७ If when the end of life has approached, a friend is seen, it becomes beneficial in two ways afterwards whether a person lives or dies.

• तत्क्षन्तव्यं यन्मर्या प्रणयांसुभावितगोषीज्जभिहितम् ॥ तथा हिरण्यकमन्थरकौ मैम वाक्याद्वाच्यौ ।

— अंजानाजैनानों वापि दुरुक्तं यदुदाहृतम् ॥

— नया तत्क्षम्यतामयं द्वाभ्यामपि प्रसादतः ॥ १६९ ॥

तच्छुत्वा लघुपतनक आह । भद्र न भेतव्यमस्मद्विद्यैर्मित्रैर्विष्य-  
मानैः । यावदहं द्रुततरं हिरण्यकं गृह्णान्वागच्छामि । अपरं ये सम्पु-  
रुषा भवन्ति ते व्यमने न व्याकुलंत्वमुपयान्ति । उक्तं च ।

‘संपदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे न भीमत्वम् ।

तं भुवनव्यतिलकं जनयनि जननी सुतं विगलम् ॥ १७० ॥

एवमुक्त्वा लघुपतनकश्चित्राङ्गमाश्वासय यत्र हिरण्यकमन्थरकौ  
तिष्ठतस्त्र गत्वा मर्व चित्राङ्गांशपतनं कथितवान । हिरण्यकं च  
चित्राङ्गपाशमोक्तैः प्रति रुतनिश्चयं पृष्ठमार्गंप्य भूयोपि सत्वरं चित्रा-  
ङ्गसमर्पे गतः । सोपि मृपकमवलंक्यु किञ्चिन्जीविताशयांसं-  
शिष्ट आह ।

३ Whatever ( harsh ) words I may have spoken in the course of our former conversation. ४ Both of you should kindly pardon me for whatever ill words I may have uttered either unknowingly or knowingly. ५ When there are friends like us alive. This is an instance of the Instrumental absolute in Sanskrit. अस्मद्विद्यैर्मित्रैर्विष्यमानैः = अस्म-  
द्विद्यैर्मित्रैर्विष्यमान्युः ६ Do not become bewildered or confused. ७ A mother rarely brings forth a son who has no delight in prosperity; sorrow in adversity, timidity in battle, and who is the best in the three worlds. मुवनव्यतिलक a mark on the forehead of the three worlds, and hence the most prominent figure in the three worlds.. Another reading for रणे न भीमत्वं is रणे च भीरत्वं which means “and who has boldness in battle.” ८ The account how Chitrāṅga was caught in the snare. ९ Who had formed the resolution of freeing Chitrāṅga from the snare. q. n. १० Possessed by the desire of living &c.

‘आषांशाय विबुधैः कर्तव्याः सुहृदोमलाः ।  
न तरत्वापदं कश्चियोत्र मिश्रविषयितः ॥ १७१ ॥

हिरण्यक आहे । भद्र त्वं तावनीनिशाक्षज्ञो दक्ष इति । तत्कथ-  
मत्र कृष्णाशे पतितः । स आहे । भो न कालोयं विवादस्य ॥ तत्त्वं  
यावत्स पापात्मा लुभकः समध्येति तावहनतरं कैर्तयेमं मत्यांदपाश-  
म । तडाकर्ण्य विहस्याह हिरण्यकः । किं मत्यपि समायाते लुभ-  
काद्विभेषि । ततः शास्त्रं प्रति महती मे विरक्तिः संपन्ना यद्वद्विधा  
अपि नीतिशास्त्रविद् एतामवस्था प्राप्नुवन्ति । तेन त्वां पृच्छामि ।  
स आहे । भद्र कर्मणा तुद्विरौपि हन्यते । उक्तं च ।

‘कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम् ।  
बुद्धयः कुञ्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ १७२ ॥

‘विधावा रचिता या सा ललाटेक्षरमालिकाँ ।  
न तां मार्जयितुं शक्ताः स्वशक्त्याप्यतिपर्णिताः ॥ १७३ ॥

एवं तयोः प्रवदतोः सुहृद्यसनसंतर्महृदयो मन्थरकः शनैःशनैस्तं  
प्रदेशमाजगाम । तं हृष्टा लघुपतनको हिरण्यकमाह । अहो न शो-  
भनमापतितम् । हिरण्यक आहे । किं स लुभकः स्तमाजाते । स-

For the removal of adversity wise men should make such friends as are free from faults (अमलाः); he who is without friends in this world does not surmount difficulty. For सुहृदोमलाः we have सुहृदो जनैः which gives better sense. Very cautious, circumspect. Imper. 2nd P. Sing. of कृत caus.—used in the primitive sense. Here विरक्तिः means—absence of belief, diffidence. Even intellect is overpowered by fate. The talents even of the great, who are tied by the snares of the god of death (who are about to die) and whose minds are enfeebled by fate, go astray from the right path, (that is, they too act like ordinary persons). Even great scholars are not able with their own power to wipe off that line of letters which is written on the forehead by the Creator. Whose mind was afflicted by the calamity of his friend.

अह । आस्ता तावलुब्धकवार्ता । एष मन्थरकः समागच्छति । तदनीतिरेतुष्टिनानेन यतो वयमप्यस्य कारणान्मूर्त्यं व्यापादनं यास्यामो यदि स पापामा लुब्धकः समागमिष्यति । तदहै भावन्वैमुत्तिष्यमि । त्वं पुनर्विलं प्रविष्यात्मानं गक्षिष्यते । चित्राङ्गोपि वेगेन दिग्नेतरं यांस्थिते । एष पुनर्जलचरः स्थले कथं भविष्यतीति व्याकुलोमि । अत्रान्तरे प्राप्नोय मन्थरकः । हिरण्यक आह । भद्र न युक्तमनुष्टितं भवता यदत्र समायातः । तद्योपि द्रुततरं गम्यतां यावद्सौ लुब्धको न समायाति । मन्थरक आह । भद्र किं करोमि । न शक्नोमि तजस्थो मित्रव्यसनामिदीर्घं सोदुम । तेनाहमत्रागतः । अथवा साधिद्दमुच्यते ।

द्वितीयजनविषयांगो विनविषयांगश्च केन सत्याः स्युः ।

यदि सुमंहौपधकल्पो वयम्यजनमंगमो न स्यात् ॥ १५८ ॥

इवं तस्य प्रवदनं आकर्णपूरितशगामंनो लुब्धकोऽग्न्यपागतः । ते दद्धुर मूषकेण तस्य ज्ञायुपाशस्तन्क्षणान्विष्टिनः । अत्रान्तरं चित्राङ्गः मत्वरं पृष्ठमवलोक्यन्वधावितः । लघुपतनको वृक्षमारुदः । हिरण्यकश्च सर्मापिवानं चिलं त्रिविष्टः । अथामौ लुब्धको मृगगमनाद्विष्णिवद्दनो व्यर्थशमस्तं मन्थरकं मन्दमन्दं स्थलमध्यं गच्छन्ते दृष्टवान् । अचिन्तयच । यद्यपि द्रुंगंगो धात्रापहनस्तथाप्ययं कृमं आहागर्थ

१ In the first place ( नारन ) let the news of the hunter's coming be aside. २ He has acted against the general rules of conduct. ३ On his account. ४ The sky. ५ To another region. ६ अन्यां दिशः ७ I am uneasy as to how this water-animal will fare on land. ८ Heat. ९ If there be not the society of friends like a very efficacious medicine, who can bear the separation of beloved persons and the loss of wealth? १० Who had drawn his bow as far as the ear, whose bow was fully bent. ११ आकर्णपूरिते ज्ञायसनं यस्य. १० A deer.

संपादितः १ तद्यास्याभिषेण मे कुटुम्बस्याहारनिवृत्तिर्भविष्यति । एवं  
विचिन्त्य तं दर्शेः संच्छाय धनुषि समारोप्य स्कन्धे कृत्वा गुहं प्रति  
प्रस्थितः । अवान्नरि तैः नीयमानमवलोक्य हिरण्यको दुःखाकुलः  
पर्यद्वैयत् । कहं भोः कैँमापतिम् ।

ऐकस्य दुःखस्य न यावदनं  
गच्छाम्यहं पारमेवाण्वस्य ।  
तावद्वितीयं समुपस्थितं मे ।  
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १७५ ॥

यदि तावत्कृतान्नेन मे धननाशो विहितस्तन्मार्गशीलस्य मे  
विश्राम्भूतं मित्रं कस्मादपहृतम् । अपरमपि मित्रं परं भन्यरक्षसमं  
न स्यात् । उक्तं च ।

अैमपना परो लाभो गुह्यस्य कथनं तथा ।  
आपद्विमोक्षणं चैव मित्रसैनकलब्रयम् ॥ १७६ ॥

तदस्य पश्चात्तान्यः सुहृन्मे । तत्किं ममोपर्यनवरतं व्यसनशैर्ष-  
र्थति हून्न विधिः । यत आदौ तावद्विननाशस्तृः परिवार्भास्ततो-  
देशत्यागस्ततो मित्रवियोग इति । अथवा स्वरूपमेतत्सर्वेषामेव  
जन्मना जीवितधर्मस्य । उक्तं च ।

१ Accomplishment. २ Having taken or placed on the shoulder. ३ Lamented (Imperfect of दृ 10 with परि.) ४ Oh ! a calamity has befallen us ५ Before I have gone to the end of one calamity, as if beyond the ocean, another has befallen me."Misfortunes never come single ( one calamity, closely follows another ). ६ Who had become an object of peace to the mind. ७ These three are the fruits derived from a friend, viz. a great benefit in adversity, the confiding of a secret and freedom from calamity. ८ Incessantly, unceasingly. ९ Alas ! woe ! १० Falling off, desertion. ११ The way or mode of life."

कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम् ।  
 समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादभद्रम् ॥ १७७ ॥

तथाच । क्षेते द्विहारां निपतन्यभीक्षणं ।  
 धनक्षये वर्धनि जाठगामिः ।  
 आपन्सु वैराणि समुद्रवन्ति  
 छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १७८ ॥

अहो साधृकं केनापि ।

प्राप्ते भये परिचाणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।  
 केन रन्मिदैः सृष्टं मित्रमित्यक्षगद्यम् ॥ १७९ ॥

अत्रान्तर आँकन्दपर्गौ चित्राङ्कलघुपतनकौ तत्रैवं समायातौ । अथ  
 हिरण्यकं आह । अहो किं वृथाप्रलयितेन । तयावदेष मन्थरको  
 द्विष्टोच्चगन्नं नीयतं तावदस्य माक्षापायश्चिन्न्यतामिति । उक्तं च ।

व्यसनं प्राप्य यो माहात्कवलं परिदेवयेत ।  
 कन्दनं वर्धयन्त्येव तस्यान्तं नाथिगच्छति ॥ १८० ॥

१. The body has calamities always at hand ; wealth is the abode of miseries ; associations or meetings of friends or relatives are followed by separation ; everything is perishable even at birth. संनिहितापायः संनिहिता आपायः यस्य वा सापगमाः = अपगमनं महिताः वा उत्पादभेदाः-उत्पादं भेदुरं स. त. This verse occurs differently read as :-कायः संनिहितापायः संपदः भग्नभेदाः । समागमं सापगमाः सर्वगमं देविनाम् । where भग्नभेदाः means-transitory, lasting for a moment, and the last part सर्वेषमिव देविनां is easy enough. २. Strokes repeatedly fall on a wound, the fire in the belly increases when there is the lack of wealth and hostilities arise in adversity ; ( so ) misfortunes never come single. वर्धनि for वर्धते । Who has created this jewel, viz., the two letters मित्र, which protects when a danger arises and which is a receptacle for affection and confidence ? प्रीतिविश्रम्भयाः भाजनम् वा त. अक्षराणाः द्वयः वा त. ३. Crying aloud ( lit. intent on crying. ) आँक्दः परं ययोः वा ४. Is not carried beyond the reach of our sight. ५. He, who after meeting with a calamity, foolishly laments, only increases grief and never goes to its end ( is not freed from it by crying ).

केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः ।  
तस्योद्धेदसमारम्भो विषादपरिवर्जनम् ॥ १८१ ॥

अन्यच्च । ००

अतीतलाभस्य च रक्षणार्थ  
भविष्यलाभस्य च संगमार्थम् ।  
आपत्प्रपञ्चस्य च मोक्षगार्थ  
यन्मन्त्र्यतेसौ परमो हि मन्त्रः ॥ १८२ ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह । भो यदेवं तत्क्रियतां मैदृच्चः । एष चिङ्गाङ्गोस्य मार्गेण गत्वा, किंचित्पल्लमासाद्य तस्य तेरे निश्चेतनो भूत्वा पतनु । अहमप्यस्य शिरिस समारुह्य मन्दैश्वच्छुप्रहारैः शिर उल्लेखिष्यामि येनासौ लुब्धकोमुं मृतं मत्वा मम चञ्चुप्रहर्प्रत्ययेन मन्थरकं भूमो क्षिप्त्वा मृगार्थं धावति । अत्रान्ते त्वया दर्भ-मयबन्धनवेष्टनानि खण्डनीयानि येनासौ मन्थरको द्रुततरं पल्लं प्रविशति । चिङ्गाङ्गः प्राह । भो भद्रोयं हटो मन्त्रस्वया । नूनं - मन्थरको मुक्तो भन्तव्यः । उक्तं च ।

सिद्धिं वा यदि वासिद्धिं चिनोत्साहो निवेदयेत् ।  
प्रथमं सर्वजन्तुनां प्राज्ञो वैति न चतरः ॥ १८३ ॥

The only effective remedy against a calamity prescribed by those versed in morality, is to begin to undo it and to give up feeling sorry for it. That is said to be a great or effective counsel which is made use of in protecting a gain already obtained, in securing a future profit and in releasing a person from calamities which have come upon one w<sup>h</sup>ile in sāg. lit. meeting with, <sup>प्रथमः</sup> &c. For <sup>यन्मन्त्र्य-</sup>  
<sup>ते</sup> one w<sup>h</sup>ile in sāg. lit. meeting with, <sup>प्रथमः</sup> &c. Let my words be acted up to; follow my advice. Going along the road taken by him. Shall scratch or peck. By the evidence of my pecking, by being convinced that he is dead by the fact of my scratching him. The snares which are made of *darbha* grass and by which he is tied or bound. Capital is the remedy that you have suggested. Should be considered as already freed. A wise man (alone) knows that the state of the mind of all creatures indicates beforehand whether an action will succeed or fail, and no other (person)

• तदेवं कियताम् । तथानुष्टुते स लुब्धकस्तथैव मांगसभपल्वल-  
तीरस्थं चित्राङ्गं वायससैनोथमद्राक्षित । तं इष्टा स्वर्तमना व्याखि-  
न्नयत । दूनं प्राशवेदनया वराँकोयं पूर्णो ० मत्वायुःशेषजीवितः ०  
चारांत्रोटयित्वा कथमप्यनद्वनान्तरं प्रविष्टो यावन्मृतः । तद्वश्योयं मे  
कच्छपः सुयन्नितव्यात । तदेनमपि तावहृङ्गामीत्यवधार्य कच्छपं  
भूतले प्रक्षिप्य मृगमुण्डरूपं । अत्रान्तरे हिरण्यकेन वज्रोपमद्राक्षा-  
प्रहोर्ण तद्भवेष्टनं तक्षणातवण्डशः कृतम् । मन्थरकोपि वृणमध्या-  
न्निष्क्रम्य पल्वलं प्रविष्टः । चित्राङ्गायथप्रामस्यौपि तस्योत्थाय वाय-  
सेन सह द्वान् प्रनष्टः ० अत्रान्तरे विलक्षोऽविष्टपर्गं निवृत्तो लुब्ध-  
को यावत्पश्यति तावत्कच्छपांपि गतः । ततश्च तत्रापविश्येमं श्लो-  
कमपठत ॥

प्रीतां वन्धनमप्यं गुरुमृगस्तावन्वया मं हतः ।

संप्राप्तः कमठः म चापि नियं नष्टस्तवादेशतः ।

क्षुक्षामोत्रं वने भ्रमामि शिशुकैस्यकः मम भार्येया

यन्त्वामिन्न रुतं रुतान्त कुरु रे तत्रापि मन्जोस्यहम् ॥ १४ ॥

एवं बैहुविधं विलाप्य स्वगृहं गतः । अथ तम्मिन्दुरीभूतं सर्वेषि  
ते कम्ककूर्ममृगाग्नवृः परमानन्दभाज्ञो मिलित्वा परस्परमालिङ्ग्य

१ A pond or lake situated near the road. २ Accompanied with the crow. ३ This poor deer. ४ Remaining alive as his life was not spent. आयुःशान जीवित ५. त. ६ As soon as he entered. ७ This tortoise is in my power by reason of his being securely tied. सुयन्नित Abs. noun from सुयन्नित P. P. of न्न. ८ Ran towards the deer. ९ With the strokes of his teeth resembling (उपम) adamant (in hardness). १० उपम-वज्रस्य उप-  
मा यासां ताः तत्रापमाः (देशः) ११ Was cut to pieces. १२ Even before he (the hunter) could approach him (the deer). १३ Abashed and sad. १४ Oh lord, god of death, as soon as this big deer was caught in my snares, it has been snatched away by you; even the tortoise which was seized has undoubtedly been lost by your orders; I wander in this forest parched with hunger and abandoned by my children as well as by my wife; do what you have not done yet; I am ready ever for that. १५ Enjoying great happiness. परं आवद्य अंतीति. उप.

पुनर्जातानिकात्मैनो मन्यमानास्तदेव सरः प्राप्य महाशुखेन सुभाषितैगोष्ठीविनोदं कुर्वन्तः कालं नयनि स्म । एवं ज्ञात्वा विवेकिना मित्रसंग्रहः कार्यः ॥० तथा मित्रेण सहाव्यौजेन वर्तितश्चम् । उक्तं च ।

‘यो मित्राणि करोत्यत्र कौटिल्येन न वर्तते ।

स दुःखं न पराभूतेः प्राप्नोति हि कथंचन ॥ १८१ ॥

संमानं चेदं मित्रसंप्राप्त्यभिधानं द्वितीयं तन्त्रम् ॥

१ As if born again. २ Themselves. This plural is against rules. It ought to have been आन्मान् which is the reading of other editions. ३ Diversion produced from conversation. गोश्चया. विनोद. ५. त. ४ Without any hypocrisy, frankly. ६ He who makes friends in this world and does not act towards them crookedly, never meets with ~~the~~ pain of mortification (पराभूतेः). ८ Thus or here ends this Second Part or Series called मित्रसंप्राप्ति or Acquisition of Friends.

अथ

## तृतीयतन्त्रम् ।

अथेऽमारभ्यते काकीलूकीयं नाम तृतीयं तेजं यस्यायमादिमः  
शोकः ।

न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्य  
शब्दोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।  
दुग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णा  
काकप्रणीतेन हृताशनेनु ॥ १ ॥

तथथानुशृयते ।  
आस्ति दाक्षिणाये जनपदे महिलागेष्यं नाम नुगगम । तस्य ममी-  
प्रेनेकखण्डमनाथोतिशनतरैपत्रच्छब्दो महान्यग्रोधपादपस्तिष्ठति । तत्र  
च मधवर्णो नाम वायसगजानिककार्कपर्विवारः प्रतिवर्मति स्म । स

१. The natural enmity between the crow and the owl. २  
One should not place confidence in a man who has been on  
enemicall terms before, and also in an enemy who has become friend ; see ! The hollow of a tree filled with owls  
was burnt down by the fire thrown into it by crows. ३ In-  
habited or filled with various birds. नु. न. खग is an उपपद  
compound-त्र (आकाश) गच्छताति—खगः ४ Covered with very  
thick foliage. Here the comparative termination तर has  
no propriety. ५ Having the complexion of, or resembling,  
a cloud. देष्टस्य वर्ण इव वर्ण यस्य. व. ६ Having many crows for  
attendants ; attended by many crows. अनेकं काकुः परिवारो  
यस्य. व.

१ तत्र विद्वितदुर्गरक्षेः सपरिजनः कालं नयति । अथान्योरिमेदनो  
नामोलूकराजोसुसंख्योलूकैपरिवृत्तो गिरिगृहौदुर्गश्चयः प्रतिवसति स्मै ।  
स च रात्रावागत्य दृस्य व्यग्रोधस्य समन्वात्परिभ्रगति । २ यं कंचि-  
द्वायसमासादयति ते व्यापादयति । ३ एवं नित्याभिर्गम्भीर्नाञ्छैःशै-  
सञ्चयैश्चोधपादपुर्णं निर्वायिसं रुतम् । अथवा भवत्येवम् । यतः ।

४ उपेक्षेत शब्दं स्वं प्रचरन्त यद्यच्छया ।

रोगं वालस्यसंयुक्तः स शैनैस्तेन हन्यते ॥ २ ॥

तथा च । ५ जातपात्रं न यः शब्दं व्याधिं च प्रशमं नयेत् ।

महाबलोपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३ ॥

अथान्येद्युः स वायसराजः सर्वान्सचिवानाहूय प्रोवाच । भो  
उत्केटसावद्माकं शत्रुरुद्यमसंपैत्रेश कालैविनित्यमेव निर्शागेमे  
समेन्य व्यापादनं करोति । तत्कथमस्य प्रतिविधार्थ्यम् । वयं तावद्रावी  
न पश्यामो न च तस्य दुर्गं विजानीमो येन गत्वा ६ प्रहरामः । तदत्र किं  
युग्मते संधिवियह्यानासनसंश्र्यदैर्धीभावानामेकतमस्य क्रियमाणस्य ।  
अथ ते प्रोतुः । युक्तमभिहितं देवेन यदेवं प्रश्नः कृतः । उक्तं च ।

१ Who had constructed a fort to live in? विहिता दुर्ग-  
ना यन्. ब. २ The destroyer of an enemy अरं: मर्दनः. प. त. ३  
See अनककाकारियाः above. ४ Residing in a fort-like  
mountain cavo. गिरिगृहा पञ्च दुर्गः: नम्मन आवया यस्य. ब. ५ Round  
about. ६ By daily or frequent visits. ७ That fort-like  
nest made on the banian tree. ८ Void of crows. निर्गताः:  
वायसा यस्मात्. ब. ९ He, who being overtaken by sloth, acci-  
dentially neglects his enemy wandering about, or a disease,  
that is growing, is gradually destroyed by him or it. १०  
He, who, though very powerful, does not destroy his  
enemy or a disease as soon as he or it manifests himself or  
itself, is destroyed by that enemy or disease when he or it  
grows strong. महाबलः—महत वर्ण यस्य. ब. ११ One day and not  
the next day. १२ Furious or dangerous. १३ Endowed with  
industry, or industrious. १४ Knowing the right time to  
plan an undertaking—here of course—the plan of attacking  
the crows. १५ On the approach of night. १६ To act against  
or retaliate. १७ So that we can go and strike ( त्रैषं, viz.  
the owls ). १८ Those have been explained fully in notes  
to Tantra I which see.

## तृतीयतन्त्रम् ।

'अपृष्टेनापि वक्तव्यं सचिवेनापि किञ्चन् ।  
 पृष्टेन त्वरितं पथ्यु वाच्यं च प्रियमप्रियम् ॥ ४ ॥  
 'यो नै पृष्ठां हितं बृते परिणामै मुखाख्यहम् ।  
 मन्त्री च प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः सूत ॥ ५ ॥  
 'सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।  
 अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ६ ॥  
 'तस्मादेकान्तमासाय मन्त्रः कार्यो महीपते ।  
 येन तस्य वयं कुर्मो नियमं कागणं भृथा ॥ ७ ॥

अथ तस्यान्वयर्थीताः पञ्च सचिवाः । तदथाऽनामानि । उं-  
 ज्ञीवी संजीव्यनुज्ञीवी प्रज्ञीवी चिरंज्ञीवी च । म तेषामादौ ताव-  
 दुज्ञीविनं पृष्टद्वान् । भद्राऽर्वमिथ्येन किं मन्यते भवान् । म आ-  
 ह । राजन् बलवता सह विघ्नो न कार्यः । यतः म बलवान्का-  
 लमहैर्ता च तस्मात्संयेषः । उक्तं च ।

---

। A minister should give counsel ( lit. speak anything ) even unasked, and when consulted he should at once speak out anything whether favourable or otherwise. ॥ He, who being asked, does not advise something that is salutary in the end, and he, who being a minister talks sweetly (that is, says such things as are likely to please his master ), is said to be a bitter enemy. ॥ It is very easy, oh king, to find such persons as always speak what is pleasing, but one who speaks of what is unpleasant but salutary, is very rare. ॥ Therefore, oh king, having retired to a solitary place, let a consultation be held, so that we may arrange or plan its execution and attain the end. ॥ Hereditary. ॥ Their names are as under. ॥ All these names signify almost the same thing. ॥ Such being the case; under such circumstances. ॥ Leading an attack at the proper time.

‘बलीयसि प्रणमतां काले प्रहरतामपि ।  
 सेपदो नापगच्छन्ति प्रतीप इव निम्नगाः ॥ ८ ॥  
 ‘सत्यांठ्यो धार्मिकश्वार्यो आतुंसंघातवान्वृत्ती ।  
 अनेकविजयी चैव संधेयः स रिपुभवेत् ॥ ९ ॥  
 ‘संधिः कार्योत्थानार्थेण विज्ञाय प्राणसंशयम् ।  
 प्राणैः संरक्षितैः सर्वं युतो भवति रक्षितम् ॥ १० ॥

योनेकयुद्धविजयी स तेन विशेषात्संधेयः । उक्तं च ।

“अनेकयुद्धविजयी संधानं यस्य गच्छति ।  
 तत्प्रभावेर तस्याशु वशमायान्यरातयः ॥ ११ ॥  
 ‘संधिमिच्छेत्समेनापि संदिधो विजयो युधिः ।  
 न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ १२ ॥

१ The prosperity of those, who bow down before the strong and strike at the right time, does not go away from them as rivers do not flow back or against the current. For प्रतीप we have प्रतीप् in the same sense. प्रतीप is derived from प्रति against and आप् water and means against water, that is, against the current or course of &c. निम्नगा from निम्न (adj.) low, deep and ग् from ग् and therefore, literally means—that which goes or flows low or deep. २ That enemy, who is very truthful, pious, having a number of relatives &c. powerful and who has gained successes in various ways, deserves to be made peace with. स. ताठ्य. स. त. ३ Peace should be made even with an ignoble person knowing that there is danger to life, since when life is protected, everything else becomes protected. ४ Specially, especially. ५ Enemies soon come under the power of him who makes friends with one who is victorious in many battles owing to his prowess. ६ One should wish to make peace even with one who is his equal, for victory in battle is doubtful. No dangerous or doubtful thing should be undertaken; so says Brihaspati.

'संदिधो विजयो नित्यं यूतेनापि हि युद्धचंतरम् ।  
उपायवित्यादृष्टं तस्माद्युद्धं समाच्छ्रेत् ॥१३॥  
असंदधानो मानान्धः समेनापि हतो भृशम् ।  
आमकुम्भ इवान्येन करोत्युभयसंक्षयम् ॥१४॥  
समं शक्तिमाता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे ।  
इयत्कुम्भमिवाभिन्वा ताव॑निष्ठिनि शक्तिमान् ॥१५॥  
भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम् ।  
नास्येकमष्ठि यथेषां विग्रहं न समाच्छ्रेत् ॥१६॥  
खनन्नाशुब्लिं मिंहः पापाणशक्लाकुलम् ।  
शापोनि नग्वभद्रं हि कलं वा मृषको भवेत् ॥१७॥  
तस्मान् स्यात्कलं यत्र पुष्टं युद्धं च कंवलम् ।  
न हि तस्वयमुत्पाद्य कर्तव्यं च कथंचन ॥१८॥

१ Victory is always doubtful, therefore one should fight even by means of gambling; after the first three remedies are tried, war should be made. उपायवित्य are three remedies out of the four ( साप peace, दान bribery, भद्र sowing dissensions and दाढ़ war) generally used in dealing with an enemy.  
 २ A person blinded by pride and not making peace even with his equal, being easily killed, causes the destruction of both, as one unburnt earthen jar does by coming in contact with another. ३ Fight with a powerful person causes the destruction of the weak; ( for ) a powerful man having broken (destroyed) another, like a stone-jar remains itself unbroken. ४ Acquisition of territory, friend and gold are the three fruits of war; if even one of these is not to be obtained, no war should be declared. ५ A lion digging the hole of a mole filled with pieces of stone, has his claws broken ; or if a fruit is at all obtained, it will be a mouse only. ६ No quarrel should be raked up and war made in which there is no substantial fruit but only fighting.

पञ्चतन्त्रे ।

१ जलीयसौ समाकान्तो वैतसीं वृत्तिमाभयेत् ।  
वाञ्छन्नप्रशिर्णि लक्ष्मी न भौजंगीं कदाचन ॥ १९ ॥  
२ कुर्वन्हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।  
भुजंगवृत्तिः प्राप्नोति वधमेव हि केवलम् ॥ २० ॥  
३ कूर्मसंकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्यथेत् ।  
कालेकाले च मतिमालुनिष्टक्षणसर्पवत् ॥ २१ ॥  
४ आगतं विघ्नं दृष्टा सुसमाना प्रशमं नयेत् ।  
विजयस्य हनित्यत्वाद्भसा न समुत्पत्तेत् ॥ २२ ॥  
तथा च । ५ बलिनीं सह योद्धव्यमिति नास्ति निर्दर्शनम् ।  
प्रतिवारं न हि धनः कदाचिदुपर्पति ॥ २३ ॥

१ He, who is over-taken by a powerful person, should resort to the condition of a cane (which bends down) and never to that of a serpent, if he wishes to have unfailing prosperity. [ A serpent expands his hood and so becomes more terrible than otherwise ]. भौजंगीं is an adjective from भौजंग and वैतसीं from वैतस a reed, a cane. २ He, who assumes the condition of a reed, obtains great wealth ; while he, who assumes that of a serpent, meets with nothing but death. ३ One should even bear blows by assuming the contraction of a tortoise (that is by shrinking back before a powerful enemy); a wise man should rise up (lift up his head) at times (that is, at favourable times), like the black serpent. Another edition reads this verse as follows :— कूर्मं संकोच-मास्थाय...त् । आगतं विघ्नं मन्वा सुसमाना प्रशमं नयेत् ॥ The latter half means—having seen that hostility has arisen, one should put it down with peaceful means. ४ Having seen hostility arisen, one should settle it down by peaceful remedies and should never rashly attack an enemy by reason of the uncertainty of victory (that is, as one is not sure of always getting victory in battle). ५ There is no scriptural authority that one should fight with a powerful person; a cloud never goes against the current of wind.

१ एवमुज्जीवी सामर्यन्वं संधिकारकं विजापौवान् । अर्थं तच्छूलम्  
जीविनेपाह । इदं त्वाभिप्रायं शोतुमिच्छामि ॥ स आह । देव न  
मैतन्त्रिभाति यथेतुणा सह संधानं क्रियेत । उक्तं च ।

२ शेतुणा न हि मंदध्यान्सुश्लिष्टेनापि संधिना ।

३ सुतप्रमणि पार्नीयं शमङ्गयेव पावकम् ॥ २४ ॥

४ अपरं च म कृगे लुध्यां धर्मरहितः । तत्त्वया विशेषांदसंधेयः ।

५ मत्यर्थमविर्वानेन न मंदध्यानकथंचन ।

६ सुसंधितोप्यमापुन्वादचिगाद्याति विजियाम् ॥ २५ ॥

७ तस्मानेन योद्दृव्यमिति मं निश्चयः । उक्तं च ।

८ कृगे लुध्यालमोमन्यः प्रमाद्या र्भारुगस्थिरः ।

९ मृढो युधावमन्ता च सुखोच्छयो भवेद्विषुः ॥ २६ ॥

१० अपरं पराभूतास्त्वं वयम् । तथादि संधानं करिष्यथ तद्गीति  
काकविनाशं करिष्यति । उक्तं च ।

१ Counsel for peace-making. २ Calculated to bring about  
peace. ३ Advised; lit. requested. In Sanskrit any thing said  
by the inferiors to their superiors is called a विजिति; while  
what the superiors say to their inferiors is a वियोग, आत्मा.  
This of course is due to rules of formality. ४ Peace  
should be (is) mild. ५ One should never enter into an  
alliance with the enemy even by a well-formed peace, walter  
though greatly heated does certainly extinguish fire. ६ Godless,  
impious. ७ Should not be made peace with for  
this special reason. ८ One should not make peace with one  
who is destitute of truth and religion (or it may mean  
true religion), because though tied down by firm al-  
liance, he will soon change on account of his evil disposi-  
tion. ९ An enemy who is cruel, avaricious, lazy, untruth-  
ful, careless, timid, unsteady, foolish and the  
despiser of warriors, can be easily crushed. मृढोऽच्छेष-मृ-  
ष्णेन उच्छेष. तृ. त.

पञ्चतन्त्रे ।

चतुर्थोपायसाध्ये तु शत्रौ सान्त्वमपक्रिया ।  
 स्वर्यमान्त्वरं प्राज्ञः कोभसा परिप्रिञ्चते ॥ २५ ॥  
 सामवांदः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपिकाः ।  
 सुतसस्येव सहसा सर्पिषस्तोयविन्दवः ॥ २६ ॥  
 यज्ञेतद्वद्वति देवो रिपुर्बलवांस्तुदप्यकरैणम् । उक्तं च ।  
 प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महत्सन्धमधिष्ठितः ।  
 पदं मूष्मि समाधने केसरी मनदन्तिनः ॥ २७ ॥  
 उत्साहः किसंपन्नो हन्याच्छवुं लदुर्गुरुम् ।  
 यथा कण्ठीरवां नागं भारद्वाजाः प्रचक्षते ॥ ३० ॥  
 मायथा शत्रवो वध्या अधिकाः स्युर्बलेन ये ।  
 यथा स्त्रीरूपमास्थाय हता र्भास्मन कीचकाः ॥ ३१ ॥

१ Offering terms of peace to an enemy, who can be won over by the fourth remedy (viz. the fourth of the four सामन्, दान, पद and दाढ़) is a bad means; what wise man will sprinkle water over a person whose body is covered with the perspiration of fever? स्वयमानञ्चर-स्वयमानः चरः क. २ Talking of peace to one who is angry excites him the more (instead of pacifying him) as drops of water thrown suddenly into the ghee which is greatly boiled, agitate it greatly. फलत् lit. on the contrary. ३ Groundless, without reason. ४ The lion possessed of great strength places his foot (paw) on the head of an intoxicated elephant who is bigger in dimensions. प्रमाणाभ्यधिक. त. त. ५ Even a weak person possessed of the power of energy will kill a powerful one, as is told by the Bhāradrījas that Kanthirara (the lion) killed Naya (the elephant). ६ Those enemies who are superior in strength, should be destroyed by means of deceit (मायथा); as the Kichukas were killed by Bhima who assumed the form of his wife (Draupadi). The death of Kichaka, who sought to spoil the chastity of Draupadi while at the court of Virata is an incident well-known to many.

तथा च । मृत्योरितोयदण्डस्य राहो यानि वेशं द्विषः ।  
 सर्वसहैतु मन्यने तृणाय रिपवश्च तम् ॥ ३२ ॥  
 ने जातु शमनं यस्य तेजसेजस्विनेजसाम् ।  
 वृथाजातेन किं तेन मातुर्येविनहारिणा ॥ ३३ ॥  
 ग्या लक्ष्मीर्नानुलिपाही वैरिशोणितकुङ्कुमैः ।  
 कानापि मनसः प्रतिं न सा धने मनस्विनाम् ॥ ३४ ॥  
 "रिपुरकेन समिका तत्कीनेशाम्बुभिसथा ।  
 न भूमिर्यस्फः भूपस्य का श्लाषा तस्य तीविने ॥ ३५ ॥  
 एवं संजीवी विग्रहमैन्चं विज्ञापयामास । कथं तच्छत्वानुर्जाविन-  
 माह १ भद्रं स्वमपि स्वाभिप्रायं वद । स आह । देव दृष्टः स बर्ली-  
 धिको निर्मर्यादृश्च । तत्र तेन न संधिर्न विग्रहो युक्तः । केवलं या-  
 नर्महं स्यात् । उक्ते च ।

१ Enemies are easily subdued by that king whose punishment (sepulture) is very terrible like that of Death; while they (enemies) consider him, who bears every thing, as insignificant as grass. २ प्रदण्ड-उप्र ददः यस्य च. सर्वसहैतु मनः is an idiom frequently used in the sense of contempt or scorn. ३ What is the good of the birth of him whose valour (तेजः) is not sufficient to overcome that of the enemies and who, therefore, simply deprives his mother of her youth? यस्य तेजः शत्रुतजसां शमन न (भर्त्तुत). ४ That glory which is not smeared with the मुकुमा in the form of the blood of the enemy, does not please the mind of the wise, like a woman who, though handsome, does not please the mind without the red mark of कुङ्कुम on her forehead. अनुनिमाही च. प्रति भन्ति lit. holds or bears pleasure. ५ What credit or praise is due to a king for his existence whose land is not wet by the blood of the enemies as well as by the tears flowing down the eyes of their wives? The meaning is, that king is really said to live who sheds his enemies' blood and destroys them in war. तत्की-तत्त्वां च &c. ६ Counsel or advice to declare war. ७ Superior in strength. बलेन अधिकः ह. त. ८ Without any bounds of propriety. निर्गता मयांदा यस्य च. ९ Marching against, expedition-the third of the six remedies used in dealing with an enemy.

१ बलोत्करेन दुष्टेन मर्यादारहितेन च ।  
 न संप्रिवेश्य ही नैव विना यानं प्रशस्यते ॥ ३६ ॥  
 २ द्विधाकारं भवेद्यानं भये प्राणार्थरक्षणम् ।  
 एकमन्यजिगीषो अथ यात्रालक्षणमुच्यते ॥ ३७ ॥  
 ३ कार्तिंके वाथ चैत्रे वा विजिगीषोः प्रशस्यते ।  
 यानमुत्कृष्टवीर्यस्य शबुदेशो न चान्यदा ॥ ३८ ॥  
 ४ अवस्कन्दप्रदानस्य सर्वे कालाः प्रकीर्तिः ।  
 व्यसनेत्वं वानस्य शबोधिद्रान्वितस्य च ॥ ३९ ॥  
 ५ स्वस्थानं सुदृढं कृत्वा शौश्चासैर्महाबलैः ।  
 परदेशं ततो गच्छेत्प्रणिधिव्याप्तमग्रतः ॥ ४० ॥  
 ६ अहातवीबधासारतोयमस्यो वजेन्तु यः ।  
 परराह्न न भूयः स स्वग्रहमपि गच्छति ॥ ४१ ॥

१ Only यान marching against is suited in the case of him, who is superior in strength, wicked and without the bounds of propriety and neither peace nor war. २ Marching against ( यान ) is of two kinds—one that saves life and property at the time of danger and other is said to be the sign of a conqueror going on a holy pilgrimage. द्विधाकार—द्विधा आकारो यस्य. व. यात्रा. ३ The expedition of an' eminently powerful conqueror, into the territories of an enemy is said to be the most opportuno either in the mouth of Kartika or Chaitra and not in any other. उत्कृष्टवीर्य. व. ४ All times are preferable for leading an attack or assault, and also in the case of an enemy who is involved in a difficulty and has a weak point or defect ( फिक्र ). अवस्कन्दप्रदान व. न. ५ Having made one's own territory quite secure by means of men who are brave, trustworthy and powerful, one should march against another's country which has already been occupied by one's own emissaries. आप=यथार्थ वक्ता true, worthy of confidence. ६ He, who not knowing the roads of a foreign country, the provisions, water and corn, marches against an enemy, does not only reach the enemy's country but does not even return home. अहात-सत्यः—अहातानि वीवधासारतोयमस्यानि येन. स. व. उहोर गच्छति after परराह्न न.

तते युकं कर्तुमपसरणम् । अन्यच ।

तैव युकं प्रभो कर्तु द्वितीयं यानमेष्टं च ।

न विघ्नो न संधानं बलिना तेन पर्पिना ॥ ४२ ॥

अपरं कारणापेक्षया सरणं क्रियते तुथैः । उकं च ।

यद्रपसरनि मेषः कारणं तृत्यहतुं

मृगपतिरनिकोपात्संकुचन्युत्पतिष्ठुः ।

हृष्णनिहितभावा गृहमन्तप्रचागः

किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन् भूमन्तः महन्ते ॥ ४३ ॥

अन्यच ।

बैलवनं रिषु दृश्य देशत्यागं करोति यः ।

युधिष्ठिर इवाप्रोति पुनर्जीवनं मेदिनीम् ॥ ४४ ॥

Here the correct reading seems to be तते युकं कर्तु-  
मपसरणं. It is not proper for you to return. १ It  
is, therefore, proper, oh lord, for you to adopt  
the second remedy, viz. of marching against and neither  
hostility nor peace (संधानं=संस्थ) because, he (the enemy, viz.  
owl) is powerful and wicked. यान् usually occupies the third  
place among the six remedies mentioned and already ex-  
plained; but here the order seems to be changed as यान् is  
said to be the second of the six remedies. २ With the  
object of accomplishing some thing or end. कारणं अपेक्षया. ३  
४. ५ The reason why a goat retreats (in fighting) is due  
to the fact that he wishes to strike the lord of beasts (the  
lion) contracts his body with the desire of 'angrily falling  
upon his prey; talented persons whose motives are concealed  
in the heart and the operations of whose counsels are se-  
cretly planned, endure (some inconvenience) with due deli-  
berations. उपतिष्ठुः adj. from उपत. Cf. करिण. हृष्णनिहित भा-  
वा and गृहमन्तप्रचागः are व. विगणयन्तः considering. Here I take  
किमपि as the object of महन्ते. ६ He who having seen a power-  
ful enemy, leaves his own country, obtains it again if he  
lives as did Udhishthira. The fact of Udhishthira having  
regained his kingdom after living in the forest for 13 years  
is well-known.

‘युध्यतेहकृति कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा ।

स तस्य वाञ्छिरै कुर्यादात्मनश्च कुलक्षयम् ॥ ४५ ॥

तब्दलवताभियुक्तस्यापसरणसमयों न संभिर्विश्वभ्य । एव मनु-  
जीविमन्त्रोपसरैणस्य । अथैतदाकर्ण प्रजीविनमाह । भद्र त्वम-  
प्यात्मनोभिप्रायं बद । स आह । देव मम संधिविश्रहयाना न्यपि  
शीण्येव न प्रतिभौन्नि विशेषतैश्चासनम् । उक्तं च ।

नकः स्वस्थानमासाय गजेन्द्रमपि कर्षति ।

म एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ ४६ ॥

अन्यच ।

‘अभियुक्तो बलवता दुर्गे निष्टेत्रयलवान् ।

तत्रस्थः सुहृदाहानं प्रकुर्वीतात्ममुक्तये ॥ ४७ ॥

‘यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसंत्रस्तमानसः ।

स्वस्थानं हि न्यजेनत्र न तु भूयो विशेष तः ॥ ४८ ॥

‘दैषाविगहिः सर्पे मद्दीनो यथा गजः ।

स्थानहीनस्था गजा गम्यः स्यात्सर्वजनुपु ॥ ४९ ॥

१ That weak person, who fights with a powerful one through the pride of his own strength, does what is desired by him(the enemy) and causes the destruction of his own family. अहकृति कृत्वा by doing egotism, that is, through egotism or self-pride.

२ Attacked. ३ For retreating. ४ Do not appear (advisable).

५ But especially आमन maintaining one's ground. ६ Having reached his own place, a crocodile can draw towards himself even the best of elephants; but that very crocodile when driven from its place, is despised even by a dog.

७ Being attacked by a powerful enemy a person should, with all attempts, take his stand in a fortress; and having stationed himself there he should call his friends for his own release.

८ He, who at hearing the approach of an enemy and being frightened, abandons his own place, will never enter that place again. ९ As a serpent without fangs and as an elephant without intoxication, so a king deprived of his place, can be attacked by all creatures ( lit. is approachable by all ). Here all the compounds are तु. त.

'निजस्थानस्थितोपेकः शतं योद्धुं सहेत्वः ।  
बलिनापि शत्रूणां तस्मात्स्थानं न संत्वजेत् ॥ १० ॥  
तस्माद्बुग्ह द्वं कर्त्वा वीवधासारसंकुतम् ।  
प्राकारपरिखायुक्तं यन्त्रादिभिरलंकृतम् ॥ ११ ॥  
निष्ठमध्यगते नित्यं युद्धाय लतनिश्चयः ।  
जीवन्संप्राप्त्यति राज्यं मृद्गं वा स्वर्गमेष्यति ॥ १२ ॥

अन्यत्र ।

बलिनापि न वायन्ते लघवोर्यकमंश्रयाः ।  
प्रभृजनविप्रक्षेण यथैकस्था मर्दारुहा ॥ १३ ॥  
महान्यकज्ञो वृक्षः सर्वतः मुप्रतिष्ठितः ।  
सुमन्दनापि वातेन शक्यो धृनश्चितुं यतः ॥ १४ ॥  
एवं मनुष्यमण्येकं शौर्येणापि ममन्वितम् ।  
शक्यं विष्टप्तानां मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम ॥ १५ ॥

- १ Even a single individual when in his own place can afford to fight with one hundred powerful men on the side of the enemy; so a place should not be relinquished.
- २ Therefore, having made a fortress strong, with good roads and provisions, and furnished with a rampart and ditch, and endowed with machines and others, one should always remain in its midst with a firm determination to fight; ( after doing so ) if one lives, one will obtain a kingdom or if one dies, one will obtain heaven. वीवधासारसंयते दीर्घासाराम्यां संयुते । ( यज. ), त. त. सायगत. दुर्गमःय गतः.
- ३ Even weak persons, who live together, are not injured even by a powerful enemy ; just as trees, ( मर्दारुहा :—मर्दा राहन्तीति. ३४ ) which grow together are not shaken by a powerful wind which is adverse or blowing in the opposite direction. A different reading for वायन्ते is सायन्ते which almost means the same. सायन्ते lit. means, are accomplished, that is, won or vanquished. परंजनविप्रक्षेण is a क. प्रविष्टः एव विप्रक्षेण having an enemy no less than storm itself. ४ As even a large tree, which grows singly and which is well placed on all sides, can be shaken even by a gentle wind, so enemies consider that person who is single( unassisted ) who is possessed of valour, as easily conquerable and then kill him. एकजः--एक एव जातः.

एवं प्रजीविमन्त्रः । इदमासनसंज्ञकम् । एतत्समाकर्ण्य चिरं  
जीविनमाह । भद्र त्वमपि स्वाभिप्रायं वद । स वाह । देव षाढ़-  
गुण्यमध्ये मम संश्रैर्गः प्रतिभाति । तस्यानुष्ठानं कार्यम् । उक्तं च ।

असहायः समर्थोपि तेजस्वी किं करिष्यति ।

निवर्त्तिं ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशास्यति ॥ ५६ ॥

तद्वैव स्थितेन त्वया कथित्स्मर्थं आश्रयणीयो यो विपन्नती-  
कारं करोति । यदि पुनस्वं तव स्थानं त्यक्त्वा प्रयास्यसि तत्कोपि ते  
बाङ्गांत्रिणापि सहायत्वं न करिष्यति । उक्तं च ।

वैनानि दहते वह्नेः सखा भवति मारुतः ।

स एव दीपनाशाय रुशो कस्यास्ति गौरवम् ॥ ५७ ॥

अथवा नैप एकान्तो यद्वलिनमेकं समाश्रयेत । लघुनामपि  
संश्रयो रक्षायै भवति । उक्तं च ।

संघातवान्यथा वेणुर्निर्विदैर्वेणुभिर्वृतः ।

न शक्यते समुच्छेतुं दुर्बलोपि तथा नृपः ॥ ५८ ॥

- १ This is what goes by the name of आसन.  
 २ Out of the collection of the six remedies. ३ I prefer संश्रय, that is, taking shelter. ४ What can even a powerful and energetic person, who is without any assistance, do ? Fire kindled in a place without air, is extinguished of itself ( not being fed or assisted by the wind which is its assistant ). असहाय-नास्ति सहायः यस्य व उ-  
र्दस्ते after निवर्त्तते. ५ Some powerful person should be resorted to. ६ Even by words, much less in action. ७ The wind assists ( becomes the helper of ) the fire that burns forests but that very wind puts out a lamp ; who has any respect for the weak ? दीपनाशाय This is an idiomatic use of the Dative. Cf. यतस्ती स्वप्नदुःखायै ॥ Pook I and the note thereon. ८ This is not an exclusive recourse that &c.  
 ९ Just as a bamboo though small yet growing in a collection and surrounded by thicket of bamboos, cannot be cut down, so a king who is weak &c. cannot be destroyed. As संघातवान् वेणुः expresses the sense of unity निर्विदैर्वेणुभिर्वृतः is superfluous.

अथ ये संहता वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः ।

ते न रौद्रानिलेनापि हन्यन्तेन्योन्यसंशयात् ॥ ५९ ॥

महानप्येकजां वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठिताः ।

प्रसह इव वांतं शक्यः स्याद्यपि मर्दितुम् ॥ ६० ॥

यदि पुनरुनमे संथयो भवति तत्किमुच्यते । उक्तं च ।

महाजनस्य संपर्कः कस्य जोन्यतिकारकः ।

पद्मपत्रस्थितं तोयं धने मुक्ताफलभ्रियम् ॥ ६१ ॥

ततः संथयं विना न कश्चित्परीकारो भवति । तत्पातसंभयात्कार्ये  
विग्रह इति मेभिप्रायः । एवं चिरंजीविमन्त्रः । अथैव नेनाभिहिते स  
मेघबुर्णो गजा चिरंतर्मनं पितृसच्चिंचं दीर्घीर्युषं सकलनीतिपारं गतं  
स्थिरजीर्विनामानं प्रणम्य प्रोवाच । तात यदेते मया पृष्ठाः साचिवा-  
सावदत्र स्थितस्यापि तव तन्त्ररक्षार्थं येन त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं  
तन्मे समादिशामि । तद्युक्तं भवति तन्ममादेश्यम् । स आह । वत्स

If the same way, those trees which are growing together and are well fixed on all sides, are not destroyed even by a strong wind by reason of their mutual assistance or shelter. संहता: P. I. of इन with सम २ P. रौद्रा-  
निलः—रौद्रासौ अनिलः. क. ३ Even a large tree, growing singly, strong and well placed, can be forcibly destroyed by the wind. ४ But if shelter is taken with the best of men, then what need we say of the result? that is, the result in that case will be the most desirable in every respect.  
५ To whom is not the contact with the great elevating? Water when it is on the leaf of a lotus, assumes the lustre of a pearl. ६ So it is my advice that hostility should be declared by taking shelter with a powerful person. ७ Of a long standing, old. ८ The minister of ( his ) father. ९ Long-lived; of a long life. १० The reason why these ministers were asked advice by me in spite of your presence here, was to test you, so that by hearing all, you may advise me to follow that course which you think proper.

सर्वैरप्येते गीतिशास्त्रं श्रयमुकं साचिवैः । तदुपयुज्यते स्वकाले । परं  
मेष द्वैधीभावस्य कालः । उक्तं च ।

अविभासं रौद्रा तिष्ठेतसंधिना विग्रहेण च ॥

द्वैधीभावं च संश्रित्य पार्श्वं शत्रोर्बलीयसः ॥ ६२ ॥

“तच्छतुं विश्वास्य विश्वस्तैर्लोभं दर्शयन्निः सुखेनोच्छयते रिपुः ।  
उक्तं च ।

४ उच्छेयमपि विद्वांसो वर्धयन्त्यरिमेकदा ।

गुडेन वर्धितः श्लेष्मा सुखं बृद्धच्या निपात्यते ॥ ६३ ॥

तथा च ।

५ श्रीणा शशेः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः ।

यो भवेदेकभावोत्र न स जीवति मानवः ॥ ६४ ॥

१ All these ministers have said or advised in conformity with the science of politics—नीतिशास्त्रं—नीतिशास्त्रं आधयः यस्मिन् तत् ( वस्तु understood ) य. or it may be taken to be an adverbial compound and may be dissolved as नीतिशास्त्रं आधयः यस्मिन् कर्त्तव्यं यथा तथा. २ The advice given by each is suitable at its proper time. ३ Duplicity, treachery. ४ One always remains in doubt or uncertainty b. resorting to peace and war; but he can remain in security near a more powerful enemy by having recourse to duplicity. Understand तिष्ठेत् after बलीयसः. अविभासं ad.: compound. नीति विभासः यस्मिन्कर्मणि यथा तथा. The reading for the last Pāda, viz. पार्श्वं शत्रोर्बलीयसः is धार्षं शत्रो बलीयसि which means in the ease of an enemy who is wicked but powerful. ५ So those, in whom confidence is reposed, having caused the enemy to confido in them and by holding out some bait, easily destroy him. ६ Learned men allow an enemy, though fit or liable to be crushed, to grow in strength once for all; asthma allowed to grow by means of medicines is easily cured. ७ He, who will place implicit faith in women, in an enemy, in a false or wicked friend and especially in harlots, will not live ( that is, will be destroyed at the hands of any one of these ). पण्यस्त्री a woman who lives on the money or price given to her for her enjoyment by lovers. एकभावः—एकः ( अनन्यसदृशः ) भावः यस्य सः य.

<sup>१</sup> कृत्यं देवद्विजांतीनामात्मनश्च गुरोस्तथा ।  
२ एकभावेन कर्तव्यं शेषं द्विभावमाश्रितैः ॥ ६५० ॥

<sup>३</sup> एको भावः सदा शस्तो यतीनां भावितात्मनाम् ।

स्त्रीलुभ्यानां न लोकानां विशेषेण महीभृताम् ॥ ६६ ॥

तद्वैधीभावं संअथतस्य तव स्वस्थानं वासो भविष्यति लोभाश्रयोऽच  
शतुमुच्चारगिष्ठ्यमि । अपरं यत्रि किञ्चिच्छिदं तस्य पश्यति तदत्त्वा  
व्यापादशिष्यमि । मेघवर्णं आह । तात मयाविदितः संअथस्तस्य ।  
तत्कथं छिद्रं ज्ञायेत तस्य । स्थिरगीव्याह । वत्स न केवलं स्थानं  
क्षिद्राण्यपि तस्य प्रकटीकर्त्त्यामि प्रणिधिभिः । उक्तं च ।

—१८—  
गन्धेन गावः पश्यन्ति वैदैः पश्यन्ति वै द्विजाः ।

चौरैः पश्यन्ति गजानश्चकुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ६७ ॥

उक्तं चात्र विष्टुप्तं ।

शस्तीर्थानि नित्तं पक्षं परपक्षे विशेषतः ।

गुणेश्वरैर्नृणां वंनि न म दृग्निमामुष्मन ॥ ६८ ॥

1. The business of gods, Brahmans, one's self and of the preceptor, should be performed with a devoted mind; as to that of all the rest, it may be done by having recourse to treachery or duplicity. एकान्तः—एकामासीं भावः कर्त्त्वं द्विभाव means reduplication and here of course it stands for इधी—भृत्य and as opposed to एकान्तः २. Sole devotion is always preferable in the case of ascetics, in the case of those whose soul is purified by meditating on the universal soul, of those who are fond of women and especially of kings. भावितात्मन—भावितः आत्मा यस्य व. ३. By your enemy's having recourse to avarice. ४. Will remove, kill. 2nd Fut. of दृग् १० U. with उद्. ५. A weak point, a defect. ६. Will make known or bring to light. ७. Cows know (see) things by smell, Brahmans by means of the Vedas, kings by the employment of spies and other people by their eyes. ८. That king who ascertains the helps of his own party and especially of the enemy by means of secret emissaries, will never come to grief or will never meet with a difficulty.

मेघवर्ण आह। नात कानि तीर्थान्युच्यन्ते कतिसंख्यानि च ।  
कीदृशा गुपच्चराः । तत्सर्वं निवेदयामिति । स आह। अत्र विषये  
भगवता नागदेन युधिष्ठिरः प्रोक्तः । यच्छतुर्गेष्टुदश तीर्थानि स्व-  
पक्षे पञ्चदशः । त्रिभिर्बिभिर्गुपचैस्तानि ज्ञेयानि । तैर्ज्ञातैः स्वपक्षः  
परपक्षश्च वश्यो भवति । उक्तं च नागदेन युधिष्ठिरं प्रति ।

कच्चिद्दादशान्येषु स्वपक्षे दशपञ्च च ।

त्रिभिस्त्रिभिरविजातैर्वंभिति तीर्थानि चारकैः ॥ ६९ ।

तीर्थशब्देनायुक्तकर्माभिधीयते । तथदि तेषां कुर्मिनां भवति त-  
त्वामिनोभिधाताय । प्रधानं भवति तद्वद्येष्यं स्यादिति । तथर्था ।  
मन्त्री पुरोहितः सेनापतियुवर्गं जो द्रौदीरि कोलवर्मिकः प्रशासकः  
समाहितृसंनिधातृप्रदेशैज्ञापक्तिः साधनौर्ध्यक्षो गजाध्यक्षः कोशाध्य-  
क्षो दुर्गपीलकरपीलसीमापालप्रोक्तदेवत्याः । एषां भेदेन द्राश्रिष्य-  
साध्यते । स्वपक्षे च देवी जननी कञ्चुकी मालिकः शश्यापालकः  
स्पैशः सावन्तसिरिको भिषणजलवाहकसाम्बूलवाहकाचायविहारकैकः  
स्थानंचिन्तकश्छन्वधगे विलामिना । एषां वैगद्वारेर्ण स्वपक्षे वि-  
घातः । तथा च ।

- १ How many in number? कति संख्या येति तानि.  
२ By three secret spies on each side. ३ When  
they are known ( Instru. absolute ) तेजु जातंय् । ४ I hope you  
will know by employing three secret emissaries that there  
are eighteen तीर्थाः in the enemy's party and fifteen in one's  
own. ५ By the word तीर्थः is meant an अयुक्तकर्मा or an official.  
६ If their actions be bad or evil. ७ Excellent, capital. ८ They ( the officials ) are as under. ९ The heir apparent  
to the throne. १० A warden or door-keeper. ११ The superin-  
tendent of the female apartments. १२ The Spiritual guide.  
१३ A collector of taxes. १४ An introducer of persons at  
court, an usher. १५ The chief justice. १६ The master of re-  
quests. १७ The chief of the army. १८ The protector of the  
fort. १९ The receiver-general of taxes. २० Furious. २१ Is  
vanquished or conquered. २२ A florist, a gardener. २३ A  
spy. २४ An astrologer or maker of an almanac. २५ A per-  
sonal attendant or body-guard. २६ A quarter-master. २७  
A harlot. २८ Through the enmity among these.

१ वैद्यसांवत्सरिकाचार्याः स्वपक्षेपिकलाश्चरा ।  
२ श्याहितुष्टिकोन्मनाः सर्वं जानन्ति शशुषु ॥ ७० ॥

तथा च ।

३ कृत्वा रूत्यविद्यन्तीर्थगनः प्रणिधयः पदम् ।  
४ विद्याकुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषद्यभमः ॥ ७१ ॥

एवं मन्त्रिवाक्यमाकण्यात्रान्तं मृश्वर्ण आह । तात अथ किं-  
१ निमित्तमेवंविर्थं प्राणान्तिकं मैत्रैव वायमोलूकानां वैगम । म आह ।  
२ अत्स कडाचिद्देंसभुकवक्कं किलचातकालूकमयुरकपातपागवतवि-  
३ किप्रभृतयः सर्वपि षट्णिः संमन्य भाद्रांगं मन्त्रयितुमारब्धाः ।  
४ अहो अस्माकं वैनंयो गजा म च तावच्छ्रवासुंवासंका नाम्मा-  
५ कंकीमीपचिन्ता कर्गति । तन्तिकं तेन वृथास्वामिना यां लुधकपा-  
६ शैनिन्यं निवध्यमानानां न रक्षा विधने । उक्तं च ।

७ यो न रक्षति विव्रस्तार्णीइयगानान्पैः मदा ।  
८ जनन्पार्थिवस्तपेण म रुतान्तो न मंशयः ॥ ७२ ॥  
९ यदि न स्याच्चरप्तिः सम्यद्वता इमाः प्रजाः ।  
१० अकर्णधार पुमपा विष्वन्ते ह नौग्रिव ॥ ७३ ॥

१ A physician, an astrologer, a preceptor and spies em-  
ployed in one's own party, as also snake charmers and  
drunkards, know every thing that happens in the enemy's  
camp. २ Let the spies, who know their duty having made  
an entrance into the enemy's secrets by means  
of officials (तंथिः) sound the bottom of their  
secrets as the bottom of water is sounded by  
the help of flights of steps leading into the water (तार्थः).  
३ Resulting in the destruction of life. It is a न. पाणाना  
अन्तः यस्मिन् । Once on a time. ४ A cock. ५ Anxiously, ex-  
citedly. ६ Attached to or devoted to god, Vasudeva. ७ Does not care for us even in the least. ८ Being caught adj.  
of अस्माकं understood. ९ He who does not protect (the sub-  
jects) who are terror-stricken and are always tormented by  
others, is, no doubt, death itself in the shape of a king. १०  
If there be no king to guide these subjects properly, they  
would be destroyed as a boat without the helmsman sinks  
in water. कर्णधार the guide of ship-नास्तिकर्णधारो यस्या-सा. १०.

पठिमान्तरुषो जहादिभां नावमिवाण्वे ।  
 अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृतिजम् ॥ ७४ ॥  
 अरक्षिताऽराजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ।  
 यामकामं च गौपालं बनकामं च नापित्यम् ॥ ७५ ॥

तत्संचिन्त्यान्यः कश्चिद्राजा विहंगमानां क्रियतामिति । अथ  
 तैर्भद्राकैरमुलूकमवलोक्य सर्वेभिहितम् । यदेष उलूको राजास्मा-  
 कं भविष्यति । तदानीयनां भूपाभिषेकसंबन्धिनैः संभारा इति ।  
 अथ साधिते “विविधतीर्थेदके प्रणुणिकतेष्टानशतमूर्लिकासंघाते  
 प्रदने सिंहासने वर्तिते समृद्धिपवतीधरित्रीमण्डले प्रस्तारिते व्याघ-  
 चर्मण्यापृतिषु हेमूकुम्भेषु दीपेषु वायषु च सञ्जीकनेषु दर्पणादिषु  
 माङ्गल्यवस्तुषु पठत्सु वैनिद्रमुखेषु वेदोच्चार्णपरेषु समुदितंमुखेषु ब्रा-  
 ह्मणेषु गीतपरं युवतीजन आनीतायामैप्रमहित्यां कुकालिकायामुलूको-  
 भिषेकार्थं यावन्तिहासन उपविशति तावन्कुतोपि वायसः समायातः ॥  
 सोचिनयत् । अहो किमेष पक्षिमेलापैको महोन्मवश्च । अथ ते पक्षि-  
 णसं दृष्टा मिथ्ये प्रोतुः । पक्षिणां मध्ये वायसश्चतुरः थ्रुयते । उन्कं च ।

१ A man should abandon the following six like a broken vessel, in the sea—viz. a preceptor who does not speak or teach, a sacrificial priest who does not continue his study, a king who does not protect, a wife who speaks harshly, a cowherd fond of the village and a barber fond of the forest. यामकाम—पामाय कामः यस्य. व. २ After due deliberation or consideration. ३ Of a lovely or beautiful aspect. भूः आकारः यस्य. व. ४ Connected with or concerning the coronation of a king. ५ When the water of the aricus holy places had been procured (साप्तिते). ६ After the collection (संचात) of one hundred and eight roots of trees had been made ready. ७ After the figure of the globe of the earth with its seven islands had been drawn (वर्तिते). ८ Spread. ९ When the golden jars, lamps and musical instruments had been filled respectively with water, oil and wind. The wind-pipes are said to be filled with wind when they are blown with the mouth. १० Bards. ११ Engaged in repeating the Vedas. १२ Collectively, all at once. १३ “The oldest or chief queen. १४ The multitude or assemblage of birds. १५ Among themselves.

नराणां नापिते धूतेः पक्षिणां चैव वायसः ॥

दंडिणां च शृगालस्तु शेतभिक्षुस्तशस्तिनाम् ॥ ७६ ॥

तदस्यापि वचनं ग्राहम् । उक्तं च ।

बहूधा बहुभिः सार्थं चिन्तिताः सुनिरूपिताः ।

कथंचिन्न विर्लीयन्ते विद्वद्विश्चिन्तिता नयाः ॥ ७७ ॥

अथ वायसः समेव्यं नानाह ।<sup>१</sup> अहो किं महाजनसमागमोर्यं परममहोन्मवश्य । ते प्रोच्च । भो नास्ति कभिद्विहंगानो गजा । तदस्योलृकस्य विहंगग्रजभिर्येष्यो निरूपितैस्तिप्रति समस्तपक्षिभिः । तत्त्वमपि मतं देहि । प्रस्तावे सर्मागतोमि । अभ्यमौ कांक्षा विहस्यह । अहो न युक्तमेतद्यन्मयूरहंस्यो किलचकवाकशुकहारीत्यारसादिषु पक्षिप्रधानेषु वियमानेषु द्विवान्धस्याम्य कगलवक्त्रस्याभिष्यकः क्रियते । तत्त्वेन्मम मतम् । यतः ।

वक्नामश्च कर्कांशो गैद्यश्चाप्रियदर्शनः ।

अकुद्दायं द्विवान्धः स्यान्कुद्दः कर्द्याभविष्यति ॥ ७८ ॥

तथा च ।

१ The barber is the shrewdest of men, the crow of birds, the jackal of all carnivorous animals and the अन्तभृष्ट (an ascetic with white garments) of all saints. २ His opinion should also be taken or asked. ३ Any design planned in consultation with many people and well examined, generally does not fail, when it is thought of by the learned. ४ Having met ( them ). ५ Appointed, fixed. ६ You have come at an opportune moment or opportunity. ७ A species of parrot. ८ Blind during day time. ९ Of a terrible look. कर्ताल यद्यन्त यस्य च १० This owl ( lit. day-blind ) when not angry is crook-nosed, squint-eyed, terrible and of an unpleasant aspect and how much so will he be when angry. The compounds in the first half of the verse are ८.

स्वभावरौद्रमत्युग्रं कूरमपियदर्शनम् ।

उलूकं नृपतिं रुत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति ॥ ७९ ॥

अपरं वैनतेये स्वामिनि स्थिते किमेष दिवान्धः स्वामी कियते ।  
तथयपि गुणवान्भवति तथाप्येकस्मिन्स्वामिनि स्थिते नान्यो भूणः प्रशस्यते ।

\* एक एव हितार्थं यस्तेजस्वी पार्थिवो भुवः ।

युगान्त इव भास्वन्तो ब्रह्मोत्र विपन्नये ॥ ८० ॥

ततस्य नामापि गृयं परेषामगम्या भविष्यथ । उक्तं च ।

\* गुरुणां नाममात्रेषि गृहीते स्वामिसंभवे ।

दुष्टानां पुरतः क्षेमं तत्क्षणादेव जायने ॥ ८१ ॥

तथा च ।

\* व्यपदेशेन महतां सिद्धिः मंजायते पग ।

शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ ८२ ॥

त ऊचुः । कथमेतत् । स आह ।

## ॥ कथा १ ॥

असि कस्मिंश्चिद्दनं चतुर्दनो नाम महागजो यृथाधिपः प्रतिब-  
सनि स्म । तत्र कदाचिन्महत्यनावृष्टिः मंजाना प्रभूतवैर्पाणि यावत् ।

What success will be ours or what success can we get by making this owl, which is terrible by nature, ever so fierce, cruel and of an unpleasant look, a king? Even if he (the owl) be full of merits. I proper or right. Even one king, who is powerful or lustrous, is beneficial to the earth, while many tend to destruction as the many suns do at the time of the end of the creation. Even at the mere mention of the name of the great, which is that of our lord, before the wicked, some welfare is in a moment produced. By the designation of the great, good success is obtained; by calling the moon their lord, the Mares lived happily (in their own place). For many years, यावत् in the sense of "so long as"—governs the Accusative.

तया तडाग्न्हृपव्लसरोसि शोषमुपागतानि । अथ तेः समस्तगजैः  
स गजगाजः प्रोक्तः । देव पिपासाकुला गजकुलभा मृतप्राया अपर  
मृताश्च । तदन्विष्यतां कश्चिजलाशयोऽयत्र जलंपानेन स्वस्थैर्ता  
वजन्ति । ततश्चिरं ध्यात्वा तनाभिहितम् । आस्ति महाहडो विविक्ते  
प्रदेशे स्थलमर्घ्यगतः पातालगङ्गाजलेन सदैव पूर्णः । ततत्र गम्यता-  
मिति । तथानुष्ठिते पञ्चरात्रमुपर्सपदिः समामादितस्तैः स ह्रदः ।  
तत्र स्वेच्छया जलमवंगाद्यास्तमन्वेलायां निष्कान्ताः । तस्य च  
हृदस्य समन्वाच्छक्खिविलायां अमन्य्याः सुकोमलभृमौ तिष्ठन्ति ॥ ५६ ॥  
पि समस्तैरपि तैर्गजेनिष्टनां भ्रमदिः परिभ्रामाः । बहवः शशका  
भमण्डिदशिगोर्धीवा विहिताः कंचिन्मृताः कंचिन्जीवैष्णवाः जाताः ।  
अशु गते तेमिनग्नजयैर्यते शशका मोहेणा गजपादश्चुण्णासमैवामाः  
केचिद्दशपादा अन्ये जर्जगिकलंवग मधिर्वृता अन्ये हतशिशब्दो  
वार्षीपिहितलंदृक्षमाः मर्मन्य मिथ्यो मन्त्रं चक्रः । अहो विनष्टा व-  
यम् । नियमवैतद्वजयृथमागमिष्यनि यतो नान्यत्र जलमस्ति । तन्म-  
र्वेष्ट नाशो भविष्यति । उक्तं च ।

<sup>१</sup> शुशनापि गजां हन्ति निश्चन्तपि भुजंगमः ।

<sup>२</sup> हमुन्त्रपि नृपां हन्ति मानयन्तपि दुर्जनः ॥ ५३ ॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिद्दृग्यायः । तत्रैकः प्रावाच । गम्यता देशःयांगन ।  
किमन्यत् । उक्तं च मुनुना व्यामनं च ।

१ A deep lake or pool. २ A tank. ३ A young elephant. ४ Peace of mind. ५ Lonely, solitary. ६ Situated in the middle of land. ७ The Ganga or river flowing under ground. ८ Going near or approaching it for five nights. ९ Having bathed into. १० A hole, a pit. ११ They, i.e. the pits or holes. १२ With the feet, head, and neck, broken. १३ With only life remaining. १४ Whose habitations were trodden down by the feet of the elephants. ग्रजादः भुजा ममामां यंता. १५ Covered with blood. १६ With the eyes filled with tears. १७ १८ An elephant kills merely by touching, a snake merely by smelling, a king merely by laughing and a wicked man even by paying respect.

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं आपस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।  
आमं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ८४ ॥

मनुः ।

क्षेम्या सस्यपदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।  
परित्यजेन्नपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ ८५ ॥  
आपदर्थं धनं ग्रेहारानकेषु धनैरपि ।  
आत्मानं मतनं ग्रेहागैरपि धनैरपि ॥ ८६ ॥

ततश्चान्यं प्रोच्नुः । भोः पितृतैऽमहं स्थानं न शक्यते सहसा  
त्यक्तुम् । तक्षियतां तेषां करे काचिद्विर्भाषिकौ यन्कथमपि दैवान्  
समायानि । उक्तं च ।

निर्विषणापि सर्पणं कर्तव्या महती कटा ।  
विषं भवतु मा वास्तु कटारापो भयंकरः ॥ ८७ ॥

अथान्ये प्रोच्नुः । यथेवं ततस्तेषां महद्विर्भाषिकास्थानमस्ति येन  
नागमिष्यन्ति । सा च चतुरद्वृतायना विर्भाषिका । यतो विजयद्वृत्तो  
नाम राजास्मत्स्वामी शशकश्चन्द्रमण्डले निवमति तत्येष्यतां कश्चि-  
न्मिश्यद्वृत्तो वृथाधिपसंकाशं यैच्चन्द्रस्त्वामत्र हइ आगच्छन्तं

१ One should abandon a single individual for the sake of the family, a family for a village, a village for a country and the earth for one's own sake. २ A king should abandon for his own sake without any hesitation or thought, the land, (country) though prosperous, (क्षेम्य) always yielding corn, and tending to the increase of cattle. अविचारयन् "does not mean thoughtlessly. ३ One should save wealth against the time of difficulty, protect the wife even at the expense of wealth, and oneself always by sacrificing both wife and wealth. Here the instrumental is used idiomatically in this sense. ४ Handed down from ancestors or forefathers. ५ A means of terrifying, a scare-crow. ६ Even that snake who has no poison should expand his hood fully; there may or may not be poison, but the very spreading of the hood is terrible to look at. ७ Dependent on a clever messenger. ८ त. ९ A false or pretended messenger. १० To the lord of elephants. ११ With the message that &c.

निषेधयति यतोस्मद्यतिप्रिहोस्य समन्वाद्वसन्ति । एतमभिहिते श्रद्धेयवच-  
नोक्तदापि निलंतते । अथान्ये प्रोनुः । यथेव दास्ति लम्बकर्णो नाम  
शशकः । स च वचनरैचनाचनुगो इतकर्षज्ञः । म तत्र प्रध्यतामिति ।  
उक्तं च ।

“साकारो निःस्पृहो वार्गी नानाशास्त्रविचक्षणः ।  
परचिनावगन्ना च गजा दृतः स इध्यते ॥ ८८ ॥

अन्यच ।

“यो मृगं लौल्यसंपन्नं गजद्वाग्निकमाचरत ।  
मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्यं न मिथ्यति ॥ ८९ ॥

तदन्विष्यतां यथस्मौत्रमनादान्मनां सुहिर्मुक्तिः । अथान्ये प्रोनुः ।  
अस्मै युक्तुमेतत् । नान्यः कश्चिद्दुपायोस्माकं जीवितस्य । तथेव कि-  
यताम । अथ लम्बकर्णो गजयुथाधिपरमर्मणे निर्दिष्टिनां गतश्च । तथा-  
नुष्ठिते लम्बकर्णौपि गजमार्गमामायागंग्यं स्थलमारुद्ध तं गजमुवा-  
च । भो भो दृष्टुगज किंमवं लालधीय निःशद्वन्यात्र चन्द्रहृद आग-  
च्छमि । तत्रागनव्यं निवर्यनामिति । कश्चिकर्णं विमितमना गज  
आह । भ्रुः कस्त्वम् । स आह । अहं विजयदनो नाम शशकश्च-  
न्द्रमण्डले वमामि । मोप्रतं भगवता चन्द्रममा तत्र पार्वते प्रहितस-  
स्य वचनस्य श्रद्धेयत्वौत् । तच्छ्रुत्वा म आह । भोः शशक तत्क-  
थय भगवतश्चन्द्रममः संदेशं येन मन्त्रे<sup>१</sup> क्रियते । स आह । भव-

<sup>१</sup> Forbids, prevents. <sup>२</sup> Thinking those words to be re-  
liable. <sup>३</sup> Very clever in putting words together, very skilful  
in composition. <sup>४</sup> Conversant with the duties of a messenger.  
<sup>५</sup> That messenger, who is well-formed, free from any de-  
sire, eloquent, and well-versed in various sciences, and  
who can know the minds of others, is a desirable one to  
a king. साकार च. <sup>६</sup> The business of him, who appoints  
foolish, and greedy royal-porter, and especially one who tells  
lies, to do any work, will not succeed. Here आचरत is used  
in a very peculiar sense, viz. do, that is, depute. <sup>७</sup> So let  
that remedy be sought after, whereby we shall be free  
from this calamity. <sup>८</sup> Was deputed or appointed. <sup>९</sup> Inac-  
cessible (to the elephant). <sup>१०</sup> With ease or sport. <sup>११</sup> The  
moon-lake. <sup>१२</sup> Capacity to inspire confidence. <sup>१३</sup> So that it  
may be done quickly.

तातीर्त्किंवसे यूथेन सहागच्छता प्रभूताः शशका निपातिताः । तत्किं  
न वेनि भवान्यन्मम शूरियहोयम । तयदि जीवितेन रो प्रयोजनं तदा  
केनापि प्रयोजने नाप्यत्र हृदे नागन्तव्यमिति संदेशः । गज आह ।  
अथ क वर्तने भगवान्स्वामी चन्द्रः । स आह । अत्र हृदे सांपर्त  
शशकाना भवयूथमैथितानां हतशेषाणां समाश्वासनाय समायात-  
स्तिष्ठति । अहं पुनस्तवान्तिकं प्रेषितः । गज आह । यद्येवं तदर्थ्य  
मे तं स्वामिनं येन प्रणम्यान्यत्र गच्छामः । शशक आह । भो आ-  
गच्छ मया सहैकाकी येन दर्शयामि । तथातुष्टिने शशको निशास-  
मये तं गजं इदर्तारं नीत्वा जलमध्ये स्थितं चन्द्रविष्वमदर्शयत ।  
आह च । भो एष नः स्वार्मा जलमध्ये समाधिस्थस्तिष्ठति तत्रि-  
भृतं प्रणम्य सत्वरं वजेति । नो चेन्समाधिभङ्गाद्योपि प्रभृतं क्लेशं  
करिष्यति । अथ गजोपि व्रस्तमनासं प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः ।  
शशकाश्व तदिनादागम्य सपरिवागः सुखेन स्वेषु रथनेषु निष्ठन्ति  
स्म । अतोऽहं बर्वामि ।

व्यपदेशेन महाता सिद्धेः संजायते परा ।

शाशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ ९० ॥

तथा च ।

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतप्यरौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्नौ पुग शशकपिञ्जलौ ॥ ९१ ॥

ते प्रोक्तुः । कथमेतत् । स आह ।

## ॥ कथा २ ॥

अस्मि कस्मिभिंदृक्षे पुराहं वसामि । तत्राधस्ताकोटरे<sup>१</sup> कपिञ्ज-  
लो नाम चट्टँकः प्रतिवसनि स्म । अथ सदैवास्तमनवेलायामागत-  
योद्धृतेरनेक सुभाषितगोष्ठच्या देवपिञ्जर्भार्षिराजपिंगांणचरितकितिनेन

<sup>१</sup> Yesterday. <sup>२</sup> On any business or account. <sup>३</sup> Destroyed by your herd. <sup>४</sup> Engaged in meditation. <sup>५</sup> From that day forward, thenceforward. <sup>६</sup> Formerly a hare and a sparrow, *Kapinjala*, going to a mean king wishing to seek redress, were both destroyed. <sup>७</sup> A sparrow. <sup>८</sup> The celestial, Brahmanical and royal sages. <sup>९</sup> Old, ancient.

च पर्यटनहृष्टानेककीर्तुहलप्रकथनेन च परमसुखमनुभवतोः कालो  
बजति । अथ केदावित्कपिञ्जलः प्राणयाद्यर्थमन्यैश्वटकैः सहा-  
न्यं पक्षशालिप्रौद्यं देशं गतः । तर्वा यावनिशास्तमयेषि नायानस्ता-  
वदहं सोद्वेगमनास्तद्वियोगैऽद्विविभिन्निनवान् । अहो किमय क-  
पिञ्जलो नायातः । किं केनापि पाशन बद्ध उत्तौहोस्विवन्तेनापि व्या-  
पादितः । सर्वथा यदि कुशलैः भ्रमति तन्मा विना न निष्ठति । एवं  
मे चिन्तयतो वहून्यहानि व्यनिक्रान्तानि । ततश्च तत्र कोट्टैः कदाचि-  
च्छीर्घ्वी नाम शशकोस्तमनवलायामागन्यं प्रविष्टः । मग्नापि कर्णि-  
जैलनिगश्वेन न निवागितः । अथान्यर्थिन्नहनि कर्णिजलः शालि-  
भक्षणादतीव प्रवर्गननुः स्वमाभयं स्मृत्वी भूयोऽप्यत्रैव समायातः ।  
अैथर्वा भाष्विद्मुच्यते ।

‘न तादृजायतं मौख्यमपि स्वर्णं शर्गिणाम् ।

दग्धिर्पैः हि यादृक्ष्यान्स्वदेशं स्वपुरं गृहं ॥ १२ ॥

अथासौ कोट्टगन्नर्गने शशकं हृष्टा भैक्षणमाह । भां मदीयमंनहृ-  
हम । वच्छीवं निक्षेप्यताम् । शशक आह । न तंवदं गृहं किन्तु  
मैव । तन्कु मिथ्या परुषाणि॑ जन्मयमि । उकं च ।

॑वार्षीकृपतडागानां डेवान्यकुञ्जनाम ।

उत्मर्गान्त्यगतः स्वाम्यमपि कर्तुं न शक्यते ॥ १३ ॥

-तथा च ।

• • •

1 By the mention of various curiosities seen  
in rambbling (by u.). 2 Full of ripe rice-crop.  
3 Grieved at his separation. 4 Or. 5 If he is safe  
or all right. 6 Going quickly, of quick motion. 7 By  
reason of the despair of meeting Kapinjala again.  
8 That happiness, which people, enjoy in their own  
country, town and house though poor, is never obtained  
even in heaven. 9 Revilingly. 10 Speak harsh words.  
11 It is not possible to assert one's mastery over a  
well; a pond, a lake, temple and a tree after they have  
been once left off or abandoned.

'प्रत्यक्षं यस्य पद्मुकं गृहाय दश वत्सराण् ।  
तत्र भुक्तिः प्रभृतं स्यान् साक्षी नाक्षराणि च ॥ १४ ॥

'मानुषोणामर्यं न्यायो मुनिभिः परिकीर्तिः ।  
तिरश्चां च विहंगानां यावच्छिशुसमाश्रयः ॥ १५ ॥

तन्मैतद्वृहं न तवेति । कपिंजलं आह । भो यदि स्मृतं प्रमाणी-  
करोषि तदागच्छ मया सह येन स्मृतिपाठकं पृष्ठा स यस्य दङ्गानि स  
गृह्णातु । तथानुष्टिते मयापि चिन्तितम । किमत्र भविष्यति । मया  
द्रष्टव्योयं न्यायः । ततः कौतुकाद्वधमपि तावेनु प्रस्थितः । अत्रान्तरे  
तीक्ष्णदिंप्लो नामाग्ययार्जाग्मतयोविवाँडं श्रुत्वा र्मार्गसनं नदीतटमा-  
साय रुतंकुर्योपप्रहो निर्मालितैकनयन उर्ध्ववाहुर्धैर्पैदस्पृष्टभूमिः  
श्रीमूर्यमिमुग्वै इमां धर्मदेवंनामकर्गत । अहो अगारोयं संमारः  
क्षणभैरवः प्राणाः । स्वप्रमदशः प्रियसमागमः इँक्षतालवन्कुदम्ब-  
परियहोयम । तद्वर्मं मुकेन्द्रा नान्या गतिगम्ति । उक्तं च ।

'यस्य धर्मविर्वानानि द्विनान्यायानि यान्ति च ।  
स लंहकारभस्त्रेव श्वमन्तपि न जीवति ॥ १६ ॥'

१ Mero possession is a proof of ownership in that case where houses and other things are occupied ( enjoyed ) for ten years in the presence of the owner, and neither witnesses nor documents ( letters or writing ). २ This is the decision laid down by sages in the case of men ; while in that of the lower animals and birds possession lasts only so long as their young ones live therein ( that is, in the nest ). ३ Smriti-law. ४ One versed in law, or one who has studied the Smritis. ५ After them ( two ). ६ Of sharp or pointed jaws. ७ Dispute. ८ Lying adjacent to the road. ९ Who has taken Kusa grass in hand. १० कृतः कुशोपयः येन. ११ Who touched the ground with half his foot. १२ With his face towards the god, sun. १३ Religious instruction. १४ Perishing in a moment. १५ Jugglery, delusion. १६ Without. १७ That man, whose days come and go away without the performance of any religious action, does not live though alive, like the bellows of a black-smith.

' नाच्छादयति कौपीने न दंशमशकापहम् ।  
शुनः पुर्वचमिवानर्थं पाणित्यं धर्मवर्जितम् ॥ १७ ॥

अस्मद् ।

' पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पश्चिमुः  
मशका इव मर्नेषु येषा धर्मो न कारणम् ॥ १८ ॥  
३ श्रेयः पुष्पफलं वृक्षाद्वधः श्वेयो शृतं स्मृतम् ।  
श्रेयस्तैलं च पिण्याकाङ्गेयान्धर्मस्तु मानुषान् ॥ १९ ॥  
सृष्टा मृत्युगीर्णार्थमाहागय च कवलम् ।  
धर्महीनाः पश्चार्थ्य पुरुषाः पश्चात् यथा ॥ २० ॥  
४ स्थैर्यं मर्वं पुरुषं पुरुषं संसन्ति नशपण्डिताः ॥  
ब्रह्मन्तगययुक्तस्य धर्मस्य त्वगिता गतिः ॥ २१ ॥  
५ मंक्षेपान्तकथ्यते धर्मो जनाः किं विस्मरणं वः ।  
परोपकरः पृथग्याय पापाय पर्याइनम् ॥ २२ ॥

१ Learning without religion is as useless as the tail of a dog which neither covers the secret part nor wards off gnats or mosquitos, because it ( गृहिन्य ) cannot remove or cover sin ( कौपीन ). २ Those whose origin does not lie in religion, are like पुलकाः in corn, पूतिका ( a bird ) among birds, and gnats among mortals ३ Flowers and fruits are better than or preferable to a tree, clarified butter is said to be preferable to curds, oil to oil-cake and religion to a human being. कृष्णफलः in समाधारद ४ Construe ( पश्चिम नरा ) परामार्थं धृता ( स्मृतापि ) यदाधर्महीनास्तदा ते पश्चव इव मृत्युगीर्णार्थं आदाय च कवलम् ( भवन्ति ) Men, who are created for the sake of spiritual actions, but who are without religion, are like beasts, only giving out urine and odure and eating food. Here पर = परम् and परार्थ, therefore, means परमार्थ the highest good to be secured by following a religious course of conduct. ५ Those who are proficient in politics always praise steadiness or patience in all actions ; but the course of religion, which is beset with many obstacles, is very speedy. ६ Briefly do we describe to you, oh people, your religion, what is the use of prolixity ? Obligations conferred on others lead to merit, while the persecution of others leads to sin.

श्रुयंता धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १०३ ॥

अथ तस्य तां धर्मदीर्घशन्तं श्रुत्वा शशक आह । भोः कणिजल एष नदीतरे तपस्वीं धर्मवादी निष्ठति । तदेन पृच्छावः । कणिजल आह । ननु स्वभावतोयमस्माकं शत्रुभूतः । तद्वारे स्थित्वा पृच्छावः । कदाचिदस्य वनवैकल्प्यं संपत्स्यते । ततो दूरस्थै तावृचतुः । भोस्त-पत्खिन्धमदेशक आवयोविवादो वर्तते । तद्वर्मशीलद्वारेणास्माकं निर्णयं देहि । यो हर्निवादी स ते भक्ष्य इति । स आह । भद्रौ मा भैवं वदतः । निवृत्तोहं नैर्गक्षमार्गाद्विसाकर्मणः अहिंसैव धर्मयार्गः । उक्तं च ।

‘अहिंसापूर्वको धर्मो यस्मात्सद्विद्वाहतः । . . .

युक्तमनुष्ठानदीर्घशार्दूलस्मानानपि रक्षयेत् ॥ १०४ ॥

‘हिंसकान्येव भूतानि यो हिनसि स निर्वृणः ।

स याति नरकं घोरं किं पुनर्यः शुभानि च ॥ १०५ ॥

एते ये याज्ञिका अपि यज्ञकर्मणि पश्चन्नानि ते मूर्खाः । परमीर्थ

१ Let the essence of religion be heard, and being heard be carefully attended to ; one may do what is unfavourable to himself and not that which is so (unfavourable) to others. आत्मनः प्रतिकूलानि समाचरेत् परेषां न समाचरेत्. २ An ascetic who preaches religion. ३ By nature. ४ Deficiency. ५ According to the precepts laid down in law. ६ Making a defective statement. ७ The action of killing which is a way to hell. Here नरकमार्ग is an adjective of हिंसकर्मणः. ८ As the absence of killing is said by the good to be the foremost thing in religion, one should abstain from killing even such creatures as house, bug, gnat and others. ९ He, who kills even those creatures which are carnivorous, is said to be cruel and goes to the horrible hell, much more, therefore, does he who kills those which are innocent (शुभानि). किं पुनः means how much more, or how much less ? १० The real essence or truth.

शुतेर्न जानन्ति । तत्र किलैतदुकं यदौर्जैर्दृष्ट्यम् । अंजी वीहृयसा-  
वत्सपवार्षिकाः कथ्यन्ते न पुनः पेशुविशेषाः । उकं च ।

‘वृक्षोश्चिन्त्यां पशुन्हत्वा कृत्वा लभिरकर्मम् ।

यदेवं गैष्यते स्वर्गं नरकं केन गैष्यते ॥ १०६ ॥

तन्नाहं भक्षियथामि जग्यपराजयनिर्णयं करिष्यामि । परं वृद्धो हं  
दूराङ्ग यैथावच्छृणोमि । एवं हात्वा समीपवर्तिनौ भूत्वा विवौद्धं  
वदत् येन मे विज्ञानपरमार्थं विवादं वशः पैश्च न विरुद्ध्यते । उकं च ।

‘मानाद्वा यदि वा लोभान्कोधाद्वा यदि वा भयात् ।

यो न्यायमन्यथा ब्रूत म याति नरकं नरः ॥ १०७ ॥

- तुथा च ।

‘एकमश्वानृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतं कुल्यानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ १०८ ॥

‘उपविष्ट सभामध्ये यां न वक्ति स्फुटं वचः ।

तस्माद्वृणं स त्याग्यो न्यायो वी कीर्तयेदत्म ॥ १०९ ॥

१. By Aja ( she-goats ) is to be understood रसि a kind of rice. २. And not the animals भज. ३. If by cutting down trees, killing animals and shedding blood ( lit. making a mud of blood ) one can go to heaven, what is there - by doing which one can go to hell ? that is, these are enough “to take one to hell.” ४. Correctly, rightly. ५. The cause or point in dispute. ६. While I am deciding your case, the truth of which is known. ७. Heaven, heavenly bliss. परम्पर्य सुर्य = परम्पर. ८. That man, who either through pride, avarice, anger or fear, decides a case wrongly or unjustly, goes to hell. ९. He, who makes a false statement with respect to a horse, is said to kill one creature, he who does so with respect to cows, kills ten, he who does so with respect to a daughter, kills a hundred and he who does so with respect to man, kills a thousand. १०. He, who seated on the judgment seat, does not speak out his decision nor gives a true judgment, should be abandoned from a distance. अते truth. Understand न before कीर्तयेत्.

तस्माद्विश्वेभूत्वा कैरोपान्ते निवेदताम् । किं बहुना । तेन  
क्षुद्रेण तृणं विश्वासिं गुबौ यथा बुद्धिविहीनौ तौ संज्ञातावैङ्गवतिनौ ।  
ततश्च तेनापि सैमकालमेकः पादानेनाकान्तोर्न्यो दंष्ट्राकैकचेन ।  
ततो गतप्राणौ तौ भंक्षिताविति । अतोहं ब्रवीमि ।

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ ॥ ११० ॥

तद्रवन्तोप्येवं दिवान्धमर्थपतिमासाय रार्च्यन्धाः शशकपिँ जल-  
मार्गेण यास्थन्ति । एवं ज्ञात्वा यदुचितं तद्विधेयम् । अथ तस्य न-  
द्वचनं श्रुत्वा साध्वेनाभिहितमित्युक्त्वा भ्रयोपि पार्थिवैर्थं समेत्य  
मन्त्रयिष्याम इति ब्रुवाणाः सर्वे यथाभिर्मतं जग्मुः । केवलमवशिष्टो  
भद्रोसंनोपाविष्टोभिषेकार्थं दिवान्धः रुकालिकया सहास्तं । अथ देन-  
नाभिहितम् । कैः कोत्र । भोः किमयापि न कियते मेभिषेकः । अ-  
थ रुकालिकयाभिहितम् । भद्र रुकोयं विप्रस्ते काकेन । गतास्ते  
विहगा यथेष्मिनासु दिक्षु । केवलमेक एवायं वायसः केनापि हेतुँना  
तिष्ठति । तदुनिष्ठ येन त्वा स्वाश्रयं प्रापयिष्यामि । तच्छ्रुत्वा स स-  
विषादं वायसमाह । भो दुष्टात्मन् किं मया तेष्ठतं यद्राजाभिषेको  
मे विनितः । तद्यप्रभृति सान्वयमौवियोर्वरम् । उक्तं च ।

<sup>१६</sup> रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।

वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ १११ ॥

१ For विभृत्यायाः २ Near the ear, that is, by coming close to me. ३ Quickly. ४ So that they became destitute of talent and went quite close to him. ५ At once. ६ Was seized under the paw. ७ With the saw-like jaws. ८ Being blind or unable to see during night. ९ Will go by the way gone by Sasaka and Pinjala; that is, meet with the same fate. १० This goes with मन्त्रयिष्याम् ॥ ११ As each pleased or liked. १२ Seated on a splendid seat. १३ Who is there? १४ For some purpose or motive. १५ Together with the retinue. १६ A forest pierced by arrows and cut down by an axe grows ( again ); but the wound caused by words which are abusive and obscene is never healed. रोहते = रोहति. वाक्क्षत = वाचा भृत. द. त.

इत्येवमभिधाय लकालिकया सह स्वाभर्यं गतः । अथ भयुव्या-  
कुलो वायसो व्यचिन्त्यत् । अहो अकारणवैरसाद्यता मया कि-  
व्याहतम् । उक्तं च ।

<sup>१</sup> अदेशकालज्ञमनाथतिक्षमं  
यदपियं लाषवकारि चात्मनः ।  
योत्राबवीकारणवर्जितुं वचो  
न तद्वचः स्याद्विषमेव तद्वेत ॥ ११२ ॥

<sup>२</sup> बलोपपन्नोपि हि बुद्धिमान्नः  
परं नगेन स्वयमेव वैगिनाम ।  
भिषङ्गमासीनि विचिन्त्य भक्षयेत् ।  
अकारणात्को हि विचक्षणो विषम ॥ ११३ ॥

एवमुक्त्वा कुङ्कोपि स्वभवनं पति प्रायात् । तद्वन्म एवमस्माभिः  
सह वैरं कौशिकानामन्वयागतम् । मंथवर्णं आह । तात तंश्वं गते-  
स्याभिः किं कियते । म आह । वन्म इवं गतेपि पाङ्गोदपर्दः  
स्थैर्लोभिषायांस्ति । तमङ्गारुक्यं स्वयमेवाहं तद्विजर्याय यास्यामि  
रिषुन्वच्चयिन्वा वधिष्यामि । उक्तं च ।

१ Bringing upon, incurring. Instru. of आसादयत Pre.  
P. of सह with आ caus. २ The words uttered by one,  
in which there is no consideration of place and  
time, which are not good for the future, which  
are unpleasant, which bring meanness on one, and  
in which no object is secured, are not so ( word, ) but are  
poison itself. अदेशकालत्वं = न देशकालत्वं. न. त. देशकालं जानासीनि.  
उप. अनाथतिक्षमं = आयतरक्षमं. पं. न. कारणवर्जितं. त. न. : A talku-  
ed map, though possessed of strength, should not make an  
enemy of another of his own accord ; for what wise man  
will eat poison without any reason, thinking that he has  
got an antidote against it ( poison ) ? ४ Hereditary. ५  
Such being the case. ६ Other than the usual six. ७  
According to the rule of thumb. ८ For his conquest or for  
conquering him.

बहुतुद्विसमुपेताः सुविशाना बलोकटान् ।  
शका वञ्चनायितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागलादिक् ॥ ११४ ॥  
मेषवर्णं आह । कथेमेतत् । सोबवीत् ।

॥ कथा ३ ॥

अस्ति कस्मिन्बिवृथिष्ठाने मिगशर्मा नाम ब्राह्मणः कलाभिर्होष-  
परिग्रहः प्रतिवसति स्म । स कदाचिन्नाधमासे सौम्यानिले प्रवाति  
मेवाच्छादिते गगने मन्दमन्दं वर्षति पर्जन्ये पशुपार्थनार्थं कंचिद्वा-  
मानारं गतः कश्चियजमैनो याचितः । भो यजेमान आगामिन्याम-  
मावास्यायां यक्ष्यामि यशम् । तयर्जनार्थे पशुमेकं समर्पय । अथते-  
नातीव पीवरतनुः पशुः प्रदनः । सोपि समर्पयत्पशुमितश्चेतर्थं गच्छन्ते ।  
विजाय स्कन्धे<sup>१</sup> कल्वा सत्वरं पुराभिमुखं प्रतरथे । अथ तस्य ग-  
च्छन्तो मार्गं त्रयो धूर्ताः क्षुल्कामकण्ठाः संमुखा च धूर्तुः । तैसाहर्षं  
पीवरतनुं पशुं स्कन्धे कलमालोक्य मिथोभिहितम् । भो अस्य पशो-  
र्भक्षणादपैतनीयो हिमपाता धृथतां नीयते । तदेन वञ्चयित्वास्य  
सकाशाहृहन्ते । अथ तेषामेकैतमो वेषपरिवर्तनं विधाय संमुखो भू-

१ Those, who are possessed of great talent, and are very wise, are able to deceive even the powerful, as did the rogues in the following story deprive a Brahman of his goat.  
२ Who had taken upon himself the 'vow of keeping up the sacred fire.  
३ While a gentle breeze was blowing.  
४ The owner of a certain house.  
५ Coming or ensuing.  
६ For sacrificing.  
७ Fat-bodied.  
८ पावरा तनुयस्य.  
९ Here there is evidently a mistake. समर्थं ought to be समर्थं which is the reading of another edition.  
१० Going here and there, that is, active.  
११ This is an idiomatic way of saying स्कन्धे कल्वा or निषाय.  
१२ Belonging to this day, to-day's.  
१३ He falling down of frost will be rendered useless, that is, we shall not suffer from the effect of frost by eating this young goat.  
१४ One of many—because they were three.  
१५ Having changed his dress, that is, having assumed a disguise.

त्वापरमार्गेण तमाहितोभिमूचे । भो भो बौलाभिहोश्चिन् किमेवं ज्ञानवि-  
रुद्धं हास्यकार्यमनुष्टीयते यदेष सारमेयोपवित्रः स्कन्धाधिरुद्धो नी-  
यते । उक्तं च ।

\* श्वानकुकुटचाणदालाः समस्पर्शाः प्रकीर्तिताः ।  
रासभोद्दौ विशेषेण तस्मानान्नैव संस्पृशेत् ॥ ११५ ॥

ततश्च तेन कोपाविष्टेनाभिहितम् । अहो किमन्धो भवान्यतथु  
सारमेयैवेन प्रतिपादयासि । स आह । ब्रह्मन् न कोपः कार्यः । य-  
थेच्छं गम्यताम् । अथ यावत्किंचिद्द्वन्नान्तरं गच्छति तावद्विनीयो धू-  
तेः संमुखमध्युपेत्य तमुवाच । भो ब्रह्मन् कष्टं कष्टम् । यथापि बलु-  
भोयं मृतवत्संस्तथापि स्कन्ध आगेपियनुमृशक्यः । उक्तं च ।

\* तिर्यक्तं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत्कुपीः ।  
पञ्चगव्येन शुद्धिः म्यानस्य चान्द्रायणेन वा ॥ ११६ ॥

अथासौ सकोपमाह । भोः किमन्धो भवान्यतथु मृतवत्सं वद-  
सि । \*सोबर्वात । भगवन् मा कोपं कुरु । अज्ञानान्मयाभिहितम् ।

१ The बौलभाना who kept the sacred fire. २ A foolish Agnihotrin. बालभासी अग्निहोत्री. क. ३ A ridiculous action. ४ A dog, a cock and a Chindala are declared to be of equal touch ( that is, their touch is equally contaminating ), and especially an ass and a camel ; therefore, one should never touch them. समस्पर्शाः ५ समाः स्पर्शाः यथा. ६ Assert that गौ गोत्रा is a dog. ७ As he proceeded a little, forward in the woods. ८ A dead calf. ९ That foolish person who touches either a lower animal or a human being that is dead, will be purified either by Panchagavya or by the vow called Chāndrāyana. Chāndrāyana is a religious observance regulated according to the waxing and waning of the moon. In it the daily consumption of food is reduced from fifteen mouthfuls to nothing during the dark fortnight; and then increased in the same manner during the bright fortnight. पञ्चगव्य-Five products of the cow, taken collectively: They are :—मूत्रः गोमयः भारः दधि and आमयः.

तत्त्वमात्मन उचितेन् सर्पोचरेति । अथ यावस्तोकं बनान्तरं गच्छ-  
ति तावत्सृतीयो धूर्तः सुंसुखमुपेत्य तमुवाच । भो अयुक्तमेतयद्रासभं  
स्कन्धारुदं नयसि तत्त्वज्ञतामेषः । उक्तं च ।

<sup>१</sup>यः स्पृशेद्रासभं मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोथवा ।  
सचैलं ज्ञानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये ॥ ११७ ॥

तत्त्वजैनं यावत्कोपि न पश्यति । अथासौ तं पशुं राक्षसं मन्य-  
मानो भयाद्भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिष्टैः पलायितुं प्रारब्धः । ततस्तेषि  
त्रयां मिलित्वा पशुमाद्याय यथेच्छं भक्षितुमारब्धाः । अतोहं ब्रवीमि ।

बहुबुद्धिसमुर्पेताः सुविज्ञाना बलोन्कटान् ।  
शक्ता वश्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥ ११८ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते ।

<sup>२</sup>अभिनवमेवकविनयैः प्राप्युर्णोक्तैर्विलामिनीरुदितैः ।  
धूर्तजनवचननिकरैर्गिरुद्वच्चित्तो नास्ति ॥ ११९ ॥

तद्वास्ति किञ्चिद्वक्तव्यमेव । तद्वधौर्य यथोक्तमनुष्ठियताम् । स  
आह । तर्हि समादिश । तवादेशो नान्यथा कार्यः । स्थिरजीव्याह ।  
वत्स आकर्णय तर्हि सामार्थीनातिकम्य यो मया पञ्चमं उपायो नि-  
रूपितः । तन्मां विपक्षभूतं ठत्वात्तिनिष्ठुरवचनैर्भृत्यर्थं । यथा विप-

१ Act as you think proper. २ That man who touches an ass either knowingly or unknowingly, has a सचैल ( with the garment on ) bathing prescribed to him for the removal of the sin. ३ स्वगृहमुदिष्टय = स्वगृहाभिसुखम्. ४ There is no body in this world that is not deceived by the modesty of new servants, by the words of guests, by the 'cries' of amorous harlots and the expressions made use of by roguish persons. ५ Having attentively considered it. ६ Will not be disobeyed. ७ Considering me to have become your enemy.. ८ Scold, upbraid.

क्षणिधीना प्रत्ययो भवति तथा समाहृतं धिरैरालिप्य ॥ मा व्यशोष-  
स्याधः प्रक्षिप्य गम्यतो पर्वतमृष्ट्यमूकं प्रति । तत्र अपरिवारस्तिष्ठ या-  
वदहं सपलान्सु प्रणीतेन विधिना विश्वासाभिप्रुत्वानकत्वा कृतार्थे  
ज्ञातदुर्गमध्यो दिव्यै तानन्धतां प्रापास्त्वा नीत्वा व्यापाद्यिष्यामि ।  
ज्ञातं मया सम्यक् । नान्यथा सिद्धिरस्ति । मन्त्रेक्षस्व । यतो दुर्गमे-  
तदर्पेसाररहितं केवलं वधाय भवति । उक्तं च ।

<sup>६</sup>अपसागसमायुक्तं नयन्त्रुग्मुच्यते ।

अपमारपरित्यकं दुर्गव्याजेन बन्धनम् ॥ १२० ॥

७ न च त्वयास्पदर्थं कृण कार्या । उक्तं च ।

अपि प्राणसमानिषान्पालितांल्यालितानपि ।

भृत्यान्युद्दे समुन्पन्नं पश्येन्म्लानामिव ऋजम् ॥ १२१ ॥

८ तथा च ।

प्राणवदक्षेयेद्वत्यान्स्वकार्यमिव पोषयंतु ।

९ सदैकदिवसस्यार्थं यत्र स्याच्छत्रुमंशमः ॥ १२२ ॥

तत्त्वया नात्र विपर्य निषेधनीयोहम् । इन्द्रुक्त्वा तेन मह शुष्क-

१ The emissaries of the enemy may be convinced that &c. २ With the blood brought together or collected. ३ Having made them confident about my being a deserter from your camp by a well-planned action. ४ Having known the interior of the fort. ५ Escape or way to escape. ६ Those who are conversant with politics say that that is a fort which has a way to escape, while that which has no means of escape is a prison in the shape of a fort. ७ Nor should you show any pity for me. ८ When a war arises one should look upon one's servants, though dear as life itself, protected and fondled, as upon a faded garland of flowers. ९ One should always protect one's servants as life itself, and entertain them as one's own business, against that day on which there is an encounter with the enemy. For स्वकार्यमिव another edition reads स्वकार्यमपि which means one should also promote one's business. १० Vain or useless, and hence pretended (quarrel).

कलहं करुभारवधः । अथान्ये ते तस्य भूत्याः स्थिरजीविनमुच्छुक्षुल-  
वाचा जलपन्तमवैलोक्य तस्य वधायोदयता मेषवर्णेनाभिहिताः । अ-  
हो निवर्त्य यृयम् । अहमेवास्य शत्रुपक्षपातिनो दुरात्मनः स्वयं  
निग्रहं करिष्यामि । इत्यभिधाय तस्योपरि समारुद्ध लघुचञ्चुप्रहारै-  
स्ते निहत्य सधिरेण प्रावयित्वा यथौभिप्रेतं सपरिजनो गतः । अग्रा-  
न्तरे कुकालिकया द्विषत्यणिधिभृतैया सर्वं तदमात्यव्यसनं मेषवर्ण-  
स्य गमनं चालूकराजाय निर्वैदितम् । यनवारिः संप्रति कापि भीतो  
भीतपरिवर्त्तेश्च प्रचलितः । उल्कोपि तदाकर्ण्यस्तमनवेलायां सा-  
मात्यर्पिरिजनो वायसवधार्थं प्रचलितः । प्राह च । यद्हो त्वर्यन्ता  
त्वर्यताम् । भीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यैर्लभ्यते । उक्तं च ।

‘शब्दोः प्रचलने छिद्रमेकमन्यत्र संश्रेष्ठे ।

कुर्वाणो जायते वशो व्यथन्वे राजसेविनाम् ॥ १२३ ॥

‘न च चिछिद्रं विना शत्रुदेवानामापि सिध्यति ।

छिद्रं शक्रेण संप्राप्य दितेर्गर्भो विदारितः ॥ १२४ ॥

एवं बुवाणाः समन्तात्र न्ययोधगादपमधः खिरवेष्ट्यावस्थिताः ।  
यावच कश्चिद्वायसो हश्यते तावच्छावायसमारुदो हृष्टमनाः स्तूयमानो  
वैन्दिभिरुलूकराज एतदुवाच । अहो ज्ञायतां तेषां मार्गः । यन्कठमे-  
न मार्गेण ते प्रनष्टाः काकाः । तज्ज यावहुर्गं भर्मौश्वान्ति तावदेव  
पृष्ठतो गत्वा व्यापाया भवन्ति । उक्तं च ।

१ With unrestrained words. २ Chastisement, punishment.

३ As he wished or intended. ४ Who was or acted as the spy

of the enemies ( the owls ). ५ Whose retinue is frightened

6. ६ With his ministers and attendants. ७ It requires

merit ( performed in a former existence ) to find an enemy

timid and intent on flight. ८ One opportunity for attack

is the removal of the enemy from one place and taking

shelter in another ; and he who moves from his place when

the servants of the king are bewildered, is subdued.

९ An enemy cannot be conquered without the discovery

of his weak point ( विछिद्र ) even by Gods ; S'akfa

tore open the fetus of Diti after having found a hole (weak

point ). १० Having surrounded it from below. ११ The royal

bards. १२ So long as they do not take shelter in the fort.

'बुद्धिमप्याभितः शशुरवध्यः स्याजिगीषुणा ।

कि पुनः संश्रितो दुर्गं सामग्र्या परया युतम् ॥ १२५ ॥

अथास्मिन्प्रस्तावे स्थिरजीवी मन्दमन्दं शब्दमक्रोर्त । तच्चुल्ला  
ने सर्वेष्युलूकास्तस्य वधार्थं प्रजामुः । अथ तेनोक्तम् । अहो अहं  
स्थिरजीविनामः मेघवर्णस्य मन्त्री मेघवर्णेनैश्चमिवस्था नीतः । तच्चि-  
वेदयध्यमात्मनः स्वामिनः । तेन सह ब्रह्म वक्तव्यमस्ति । अथ तैर्नि-  
वेदिते स उलूकराजो विम्यसमाविष्टस्तसकाशं गत्वा प्रोवाच ।  
भोः किमेतो दशा गतस्वम् । तत्कथ्यताम् । स्थिरजीव्याह देव शू-  
यताम् । अतीर्निदिते म दुरान्मा मेघवर्णो युष्मद्वापादितप्रभूतवायसा-  
द्वद्वा युष्माकैमुपरि कोपशोकप्रस्तो युद्धार्थं प्रवलिद आमीत । ततो  
मर्याभिहितम् । स्वामिन् न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुम् । उक्तं च ।

‘बलीयमाहीनवलो विरोधं

• न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।

न वध्यते वेतसवृत्तिरङ्

व्यक्तं प्रणाशो हि पतंगवृत्तेः ॥ १२६ ॥

तनस्योपदौनेन संधिर्विधातुं युक्तः । उक्तं च ।

‘बलवनं रिपुं दद्वा सर्वस्वमपि दुद्विमान् ।

दत्त्वा प्रक्षयेत्प्राणानक्षितैसैर्धनं युनः ॥ १२७ ॥

१ An enemy who has taken shelter even beyond a fence cannot be killed by one desirous of conquering ; much less, therefore, can be killed who has taken shelter in a fort furnished with good provisions ( of food ). २ Opportunity. ३ Full of wonder or amazement. ४ Last day, yesterday. ५ Construe this with युद्धार्थ &c. ६ One who is deficient in strength should never, if he wishes his welfare, wish even in his mind to be on hostile terms with the powerful. He who assumes the humility of a reed, is never killed, while the destruction of him who acts like the moth, is quite evident. वेतसशृणुः—४. वेतसरपेत् दुद्वियेत्प. पतंगवृत्ति to be similarly dissolved. ५ By the offers of gifts. ६ Having seen that the enemy is powerful, a wise man should save his life by giving him everything ; that ( life ) being saved wealth is again obtained. तैरजितैः Instru. absolute.

तद्युत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिनं मामशङ्कमानेनाह-  
मीदशीमवस्थां नीतः । तत्व पादाः साप्रतं ये शरेण्यम् । किं बहुना  
विहासेन । यावदहं प्रचलितुं शक्तोमि तावच्चां तस्याश्रये नीत्वा सर्व-  
वायसक्षयं विधास्यामि । अथारिमर्दनं एतद्वाकण्यं पितृपैतामैहान्स-  
चिवानेकत्र स्थान आकौर्य तैः सह मन्त्रितवान् । रकाक्षः क्लूराक्षो  
दीपाक्षो वक्तनास एते तस्य चत्वारः सचिवाः । तत आदौ रकाक्षं  
पृष्ठवान् । भद्र तावैदेष तस्य रिपोर्मन्त्री मम हस्तगतः । तत्किं क्रिय-  
ताम् । स आह । देव एष तस्यायो मन्त्री यथपि वेलामुहूर्तर्णुणेन  
दुर्जनोक्तेन वाक्येन वियोजितसद्यस्य वाक्यं थोतर्यं यतो न  
सदैव विग्रहार्सकेन भूभुना भाव्यम् । उक्तं च ।

‘कोषक्षयो न निद्रा च न विलासेषु च सृष्टा ।

विग्रहासक्तचिनानां न रतिः कापि जायते ॥ १२८ ॥

तस्मादस्य द्वारेण तेन सह साम्रा वर्तितव्यम् । उक्तं च ।

‘सामादिदण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयंभुवा ।

तेषां दण्डस्तु पार्षीयासं पश्चाद्विनियोजयेत् ॥ १२९ ॥

तथा च ।

‘सामसिद्धानि कार्याणि विकृतिं यान्ति न् काञ्चित् ।

सज्जनानां मनोसीव भवन्ति प्रमुदे सदा ॥ १३० ॥

१ Suspecting me to be a partisan of yours. २ So that  
your majesty ( your Majesty's feet ) is now my recourse.  
३ Handed down from forefathers, hereditary. ४ Having  
called. ५ First, in the first place. ६ Having the  
property of time and auspicious moment. ७ Estranged, alienated. ८ Always given to war ९ When the  
minds of kings are intent on hostility, their treasure is  
wasted, they get no repose, have no desire for sports and  
find no pleasure any where. विप्रह—नां—न. विप्रेषु अप्यसक्तानि  
विचानि येषां १० The self-born ( Brahma ) has said that policy  
has peace for its beginning and war for its end ; but war  
or punishment is the worst of them, and one should make  
use of it after all the rest have failed. ११ Business accom-  
plished by means of peace is never spoiled, and like the  
minds of the good it always produces great delight. प्रमुदे भ-  
वन्ति = प्रमुदे जनयति.

' सामसाध्येषु कार्येषु यो दण्डं योजयेद्बुधः ।  
स चिने शर्कराशास्ये पटोलं कटुकं पिवेत् ॥ १३१ ॥  
यत्केचिद्वैव वदन्ति यच्छब्रवो दण्डसाध्याः स्युन् सामसाध्यास-  
दण्डयुक्तम् । उक्तं च ।

\* पर्णशब्दमपि श्रुत्वा व्रस्यन्ति हरिणाभ्य ये ।  
तेषि साम्नात्र वधन्ते लुभ्यकैः पश्य सर्वदा ॥ १३२ ॥

अन्यत्र ।

\* शत्रोरुच्छेदनार्थाय न सान्मोहन्यदौषधम् ।  
हेमन्ते हिमर्णीतेन पग्नीनी किं न दद्यते ॥ १३३ ॥  
तयुदि मद्वचः प्रमाणं तन्मधानाय वधीय वीर्योः साम प्रयो-  
क्तव्यं यती नीतावप्युक्तम् ।  
शनैः शुनैर्दशान्तेष्य पाढौ भूतानुकम्पया ।  
अहो जलचरः प्राणी वकः परमधार्मकः ॥ १३४ ॥  
एवं तस्याभिप्रायं बुद्धा कृगक्षमाह । भद्र तवाभिप्रायमपि श्रोतु-  
मिच्छामि । एवंविधे रुत्ये समुपैष्ठिने किं मम रुत्यं भवति । स  
आह । देव तेन निर्मार्गवैरिणा यन्मामपयोजनं तन्मम न भानि ।  
उक्तं च । • •

। That wise man, who employs punishment as the means to accomplish a thing fit to be accomplished by peace, is like a person who drinks पटोल to remove bile that can be made to subside by means of sugar. पटोल is कटुक इतन in Marathi. २ See ! that those deer, which are frightened even at the sound of leaves of trees, are killed by hunters by means of peace. ३ For the extirpation of an enemy there is no remedy so good as peace ; is not the lotus plant scorched in winter by the falling down of frost ? ४ The heron wades gently through water through compassion for the creatures ( lest they might be trodden under his foot ) oh ! the water-animal heron, is very pious or righteous. This of course is said ironically since the heron by going gently deludes the poor fishes and seizes them. ५ When such an affair has arisen. ६ Enemy by nature. ७ It does not recommend itself to me ; I don't approve of it.

'चतुर्थोपायसाध्ये तु शत्रौ सान्वमपकिया ।  
स्वेयमानग्वरं प्राज्ञः कोम्भसा परिपिच्छति ॥ १३५ ॥  
तदेवसौध्यो दुष्टोपि रिपुर्भवति । उक्तं च ।

'अपि वीर्योत्कटः शत्रुर्यतो भेदेन सिध्यति ।'  
तस्माद्देवः प्रयोक्तव्यः शत्रूणा विजिगीषुणा ॥ १३६ ॥  
'असाध्यं शत्रुमालोक्य दशाद् तस्य भेदयेत् ।  
राज्यकामं समर्थं च यथा रामो विभीषणम् ॥ १३७ ॥  
कूटलेख्यैर्धनोत्सर्गेदूषयेच्छत्रुपक्षजम् ।  
प्रधानपुरुषं यद्विष्णुमेन गक्षसः ॥ १३८ ॥  
'भेदयेच्च बलं राजा दुर्भयमपि विनतः ।  
यतः सुखेन भज्येत् शुणोन्कीर्णसुदारुवत् ॥ १३९ ॥  
एवं ज्ञात्वा विवेकिना शत्रुसाधनाय भेदः प्रयोक्तव्यः । म-  
जिगीषुरुणयुक्तोपि शत्रुर्भेदानव वश्यो भवति । उक्तं च ।  
'अत्यच्छेनाविरुद्धेन सुवृत्तेनानिचारणा ।'  
अन्तर्भिन्नेन संप्राप्तं मौक्तिकेनापि वन्धनम् ॥ १४० ॥

When an enemy is to be won by means of the fourth remedy—punishment, the employment of peace is an evil means ; what wise person will sprinkle water over a person who has got perspiration after fever ? १ To be won over by भेद already explained. २ Since even a powerful enemy is conquered by means of भेद, it should be employed by him who is desirous of conquering his enemies ३ Having seen an enemy hard to subdue, one should seduce his ( enemy's ) enemy, who is desirous of getting a kingdom and who is able, just as Rāma seduced Bibhishana ( from Rāvana ). ४ One should bring into disrepute the chief person on the side of the enemy by means of false writings and money freely distributed, just as Vishnugupta ( Chānakya ) did in the case of Rakshasa. शत्रुपक्षजं=शत्रुपभे जानं. ५ A king should seduce the army ( of the enemy ) though difficult to be seduced, by means of money, since it can then be easily separated from him like a good timber eaten through by worms. ६ For translation see Tantra I.

तथदि मम मतमनुष्टीयते तदा स्वपक्षे भेदो रक्षः परपक्षे प्रयो-  
क्तव्यः । एवं तस्याभिप्रायं विश्वित्वा दीमाक्षमाह । भद्र अत्र विषये  
तव कोभिप्रायः । स आंह । देव मम सामभेदौ द्वावपि न प्रतिभासते  
यतो न साम्ना न व्य भेदेन तथा शत्रुः सिध्यति यथोपप्रदानेलुच्छ उ-  
पप्रदानेन विश्वास्य वध्यः स्यात् । उक्तं च ।

<sup>३</sup> लोभाविष्टो नरो विनं वीक्षते न स चापदम् ।

दुर्घं पश्यति मार्जरो यतो न लकुटाहतिम् ॥ १४१ ॥

शत्रुं वाञ्छाविशाताय बुद्धियुक्तो महीपतिः ।

साम्यं नयति भौम्येन यथैवापि महोदधिः ॥ १४२ ॥

अपि स्यानितृहा वैरी सोपि दानविलोभितः ।

गल्वा विवासभावं स शत्रोगत्मानमर्पयेत् ॥ १४३ ॥

दुर्गम्यथा अपि वध्यन्ते शत्रवो दानसंशयात् ।

स्वल्पमन्त्रप्रदानेन कैवल्यस्तिमयो यथा ॥ १४४ ॥

अपरं यच्छत्रोहपप्रदानं वर्जयन्ति तदप्युक्तं यत उपप्रदानव्या-  
जाच्छत्रुनिर्मूलतां याति । उक्तं च ।

उच्छेयमपि विद्वामां वर्धयन्त्यरिमेकदा ।

गुडेन वर्धितुः लेल्प्या यतो निःशंपानां वजेत् ॥ १४५ ॥

१ Should not be allowed to take place. २ Seduced by bribes. ३ A person overtaken by avarice sees only the wealth and not the calamity that follows it; since a cat sees only the milk and not the stroke of the cudgel. ४ A stalwart king satisfies his enemy to remove his desire by mild means, just as the ocean does the fire ( गाढ ). ५ If an enemy be the killer even of the father, he too being allured by bribes and having placed confidence, will deliver himself to the enemy of his own accord. ६ Even those enemies, who are in difficult places, are killed by having recourse to bribery, as fishes are ( killed ) by giving a little bit of flesh. ७ Avoid, evade. ८ With or under the pretext of a gift or tribute. ९ Learned men once allow an enemy, though likely to be destroyed, to grow in strength, since asthma increased by means of treacle, is entirely cured.

एवं तद्वचनं माकर्ण्य वक्तनासमूचे । भो निवेदतामात्मनोभिशायः । स आह । देव किं वदामि यन्त्रयाणामप्ये पा मध्यान्नैकेनापि नीति-शास्त्राश्रयमभिहितं यतोशक्तानामेते सा मभेदोपप्रदानोपायाः शक्ता-नां पुनः शक्तुविषये दण्ड एव । उक्तं च ।

<sup>३</sup>दण्डं मुक्त्वा नृपो योन्यानुपायान्योजयेद्विपोः ।

स तं भीतमिव ज्ञात्वा स्वरं तं प्रति धावति ॥ १४६ ॥

<sup>४</sup>अपरं सामादिभिर्या लक्ष्मीर्भुजां दण्डं विना सा लक्ष्मीश्चिरं न अभवति । उक्तं च ।

“अल्लता पौरुषं या श्रीर्विकसिन्यपि किं तथा ।

जरद्रवोपि चाश्वानि दैवादुपगतं तृणम् ॥ १४७ ॥

<sup>५</sup>मनसा सर्वलोकानां लक्ष्मीर्हस्तगतैव हि ।

कर्मणोद्दामदण्डानामेव स्याद्वशवर्तिनी ॥ १४८ ॥

<sup>६</sup>दुर्लभा खीव चिनेन लक्ष्मीः संसेव्यनेलसैः ।

पण्यस्त्रीबोयतैश्चैव युद्धे वीर्यधनप्रदैः ॥ १४९ ॥

१ Was said something with respect to the science of politics २ Since these remedies such as peace &c. are for the weak. ३ That enemy, with respect to whom a king employs all the other remedies except punishment, having thought him to be afraid, runs against him unrestrained. ४ Besides that prosperity of kings which is obtained by means of peace &c does not become firm without दण्ड ( punishment ). ५ What is the use of that wealth though splendid which is obtained without manly efforts ; even an old ox eats the grass which is obtained by chance ( without exertions ). ६ Mentally ( nominally ) of course wealth is in the hands of all, but in reality it is said to be in the power of those only whose punishment is very severe. कर्मणा indeed, in reality. उदामदण्डानां-व. उदामो दण्डोऽप्येवां. वशवर्तिनी-वस्ते वत्ते इति उप. ७ Wealth is enjoyed by the lazy only in वृत्ते mind like a woman difficult of access ( private woman. ) ; while it is enjoyed like a harlot by those who are industrious and who give away wealth in battle in the shape of valour. उपत means ready, active. वीर्यधन. क.

तृतीयतन्त्रम् ।

१ किंटिमणिन्द्रियेषु मूर्धसूतानगभिषु ।  
नादन्वा द्विषत्ता पादं पुरुषः श्रियमश्चुते ॥ १५० ॥

२ हेलाकृष्टसुरतवद्विदीपाशुपरिपित्तजैः ।  
श्रीमत्करिकराकरिगहार्थने भुजैः श्रियः ॥ १५१ ॥

३ पैराक्रमपरामर्पवशीकृतारपोस्त्वमौ ।  
लक्ष्मीरन्याद्यसैव स्वर्यं गृहकुरुमिनी ॥ १५२ ॥

४ शत्रोः श्रियं मद्वान्यथायी मैर्ही वृन्ति समाश्रितः ।  
कचयहेण भुजीन दुर्विनागामित्र विषयम् ॥ १५३ ॥

एवं चतुर्थो वक्तनासमन्वो दण्डसाध्यः । ततस्तुस्यापि वचः समाकर्ष्य प्राकारकर्णमुद्दीपानं वृद्धस्त्रियमाह । भो अभिधीयतामात्मनोभिप्रायः । स आह । देव अवश्योर्य विशेषानव पक्षीश्रयः शरणागतश्च । तदेवं त्वदुर्गे नान्वा संमानय । ततोनेनार्थसरेण शत्रवो व्यापादनीयाः स्युः । उक्तं च ।

१ A man does not obtain wealth without placing his foot on the heads of the enemies variegated with the lusture of head-ornaments and having rays issuing upwards. किंटि-मणि-निंद्रिय-त. त. इनामगभिषु-त. त. इनामगभियां येषां.

२ Wealth is obtained by those arms which resemble the trunks of elephants and which are reddish brown by the abiding rays issuing from glittering swords drawn in haste. हेलाकृष्टसुरत् an adjective of खड-खद्विदीपाशु. प. त.

श्रीमत्करिकराकरिः- व. श्रीमन्न करिणं कराणाभिय आकाश येषां तेः ॥

The wealth of the enemy subdued by the force of valour, becomes one's own wife of her own accord, although she be sleeping on the lap of others ( though she belong to others ). ३ He, who is ever industrious, should enjoy the wealth of the enemy by having recourse to the conduct of the lion, by forcibly seizing her by the hair like an immodest woman. ४ To be accomplished by having recourse to war. ५ Who was indifferent or neutral. ६ Who has taken shelter with your party. ७ With this as the leader or the foremost person.

<sup>१</sup> मत्स्यो मत्स्यमुपादने ज्ञातिज्ञानिमसंशयम् ।  
रावणोच्छिनये रामो विभीषणमपूज्यत् ॥ १५४ ॥

अपरमस्य वंधमंहापातकमस्ति । उक्तं च ।

<sup>२</sup> वदत्सु दैन्यं शरणागतेषु  
बहुप्रहारेषु भयेन युक्ताः ।  
दयाविहीनाः प्रहरन्ति येत्र  
ते गैरवादीनि निषेवयन्ति ॥ १५५ ॥

अपरं च ।

<sup>३</sup> दक्षिणादिसंमृद्धस्य वाजिमेधस्य यत्कलम् ।  
तत्कलं लभते सम्यग्यो रक्षेच्छरणागतम् ॥ १५६ ॥

एवं पञ्चमः प्राकारकर्णस्य मन्त्रः । अथ तस्य प्राकारण्यं स्वयं-  
मरिमर्दनोभिहितवान् । भो ममाप्ययमभिप्रायः । एष तावत्कपटी न  
भवति । मदर्थे स्वामिना<sup>१</sup> निरस्तः । तयुग्यते स्वे दुर्गे नेतुम् ।  
युक्तमुक्तं प्राकारकर्णेन । यदि पुनरेष त्यग्यते हन्यते वा ततः कृत-  
प्रतादोषो भवति । तथा च ।

१ One fish seizes another which is undoubtedly of his own kind ; Rāma honoured Bibhishana for the extirpation of Rāvana. २ Those who mercilessly strike those, who are uttering words of humility, who have submitted themselves to them and who are filled with fear by having received various strokes, go to the hells such as Raurava and others. The reading for the 2nd pāda is कृतोपकारं पु भये सुखे ना which means those who have obliged them both in adversity and prosperity. This gives a better sense than the reading in the text. ३ He who protects him well who has made a submission to him, obtains that fruit which is derived from a horse-sacrifice in which plentiful Dakshina is given away. Dakshina is money given away to Brāhmans and others by way of charity. ४ As to this crow, viz., Sthirajīvin.

ब्रह्मप्ले च सुरापे च चौरे भगवते शठे ।  
निष्ठातिरिहिता सद्गः कृतप्ले नासि निष्ठतिः ॥ १५७ ॥

तथा च

सत्कृतार्थं कृतार्थं शक्ता न भवन्ति ये ।  
मृतानामपि नो काकास्तेषां मांसानि भुजते ॥ १५८ ॥  
तस्मादस्याहं संमानं करिष्यामि । तच्छुत्वा वकनाम आह । देव  
न युक्तमेतच्छुत्वैपक्षपातिनां दुर्गदर्थनम् । उक्तं च ।

अज्ञाताः पुरुषा यस्य प्रविशन्ति महीपतेः  
दुर्गं तस्य न मंदेहः प्रविशन्ति द्रुतं द्विपः ॥ १५९ ॥  
तश्चुत्वारिमद्दन आह । भो न युक्तमुक्तं भवता । दुर्गं दुर्गमिति  
कातग्रवाद्यम । शुगाणां तु अभुजवार्यपृच्छर दुर्गम् । उक्तं च ।  
शस्य स्थैर्यमहं वीर्यं हन्यते म तु नागिभिः ।  
मणिदीपस्य नोग्रापि वायुर्बाधयत् शिखाम ॥ १६० ॥  
दुर्गांश्रयोपि कालेन नाशं याम्यति । उक्तं च ।

३ Atonement is prescribed by the wise to him who kills a Brahmana, to a drunkard, to a thief, to one who breaks a vow and to a rogue, but none to him who is ungrateful. अग्राणे दन्तानि-क्रदन्त. मर्गं प्रवर्तन्ति=मरमः-उप. भगवत. व. ३ The crows do not eat the flesh after death of such persons, as being obliged by others and being happy, do not feel grateful to those who have obliged them. कृतार्थ. व. ४ It is not proper to show the fortress to those who are the partisans of the enemy. ५ There is no doubt that when strangers ( अज्ञाताः पुरुषाः ) enter the fort of a king, the enemies also find entrance into it very soon. ६ To make much of a fort is the business of cowards. ७ The cage in the form of the might of one's own arms. अभुजवार्यमेव पंजर-कर्म. ८ He, who has inborn valour, is not killed by his enemies; even a strong gust of wind does not extinguish the flame of a jewel-lamp. मणिदीपं कर्म. मणिरेत्र दीपः the jewel itself serving the purpose of light by its lustre. ९ He whose shelter is a fortress. दुर्गमेव आप्तवो यस्य. १०

स्थानं त्रिकुटं परिता ममुद्रो  
 रक्षासि योधा धनदश्व विनम् ।  
 शास्त्रं च यस्योशनसा प्रणीतं  
 स रावणः कालवशाद्विपनः ॥ १६१ ॥

इत्युक्त्वा तमुवाच । भोः स्थिरजीविन् मया त्वं तावत्परिहासमं-  
 देनापि रक्षितो गृहीतश्च । तदशगम्भीरो मे दुर्गम् । तत्र च यनव कु-  
 लोचितं तत्कुरुष्व । सोप्यन्तर्विहस्य तमुवाच । भोः स्थिरजीविनः  
 किमनिच्छहुना व्यर्थप्रलपनेन । मदीयकुलीनता फलेन ज्ञास्यनि भ-  
 वान् । तच्छ्रुत्वा वक्तनासः प्रोवाच । भो विनष्टं कुलमस्माकम् ।

\* सा सा संपदयं त्रुद्धिः सा मनिः मा च भावना ।  
 सहायासाद्वशा ज्ञेया यादृशी भवितव्यता ॥ १६२ ॥

कौशिकानां गजदोषेण विनाशः ममागतः । तत्रस्य कथ्यते ।  
 उक्तं च ।

दोषमार्जो जनः कर्त्तव्यं पार्थिवाय निवेदयेत् ।  
 यदा स्याद्वापवान्भूपस्तदा कर्म निषेधयेत् ॥ १६३ ॥

एवं तमनादृश्य स्थिरजीविनमादाय स्वदुर्गमार्जमाक्तेऽनुकपतिः ।  
 स्थिरजीव्यपि तदुर्गविषमत्तैर्मालोक्य स्वचिन्तचिन्तयत् । एतद्गुरुं

Even that Ravana, whose place of residence was the Trikuta mountain, whose rampart was the sea, whose soldiers were the demons, whose wealth was derived from Kubera, and whose royal policy was composed by Usanas (Sukra), perished in the course of time, i. e., when the right time approached. Even against the advice of my followers or ministers. What need has Sthirajivin to multiply words in vain? As is the fate of a person, so is his talent, such is his mind, so are his thoughts and such are his companions or assistants. By a mistake or fault on the part of the king. A person, who is in distress should lay all his griefs before his king; but when the king himself is guilty of a crime, who will prevent him from so being? Unevenness, difficulty of ingress or egress.

तावद्यथोऽरु दुर्गविषयं परमसौरं नास्ति । तदन्तर्मत्युपोशबद्धा मम बरो  
संजाताः । येन मन्त्रिणा वक्नासेन स्वस्वामी मौ प्रति स्थिरजीवी  
वध्यतामित्युक्तस्त एषांमुलूकानां मध्ये नीतिज्ञाय हितेश । अन्ये तु  
मूढतमाः स्वामिनां सह । अथ त उलूकास्तनोलूकर्पतिनोक्ताः । यदहो  
स्थिरजीविनो भद्रतर आश्रयः समर्पणीय इति । स्थिरजीवी तच्छुत्वा  
व्यचिन्तयत् । मया तावदेषां वधोपायश्चिन्तितव्यः । ततः स मया मध्य-  
स्थितेन न भविष्यन्यते पि यतः सावधाना भविष्यन्ति । तदेतदुग्धारमा-  
श्यामि येनात्र स्थितेभिरेत करोमि । तनश्चालुकभृपमाह । देव त-  
वैतत्युक्तम् । परमहमपि नीतिज्ञा हितेश । यद्यपि तत्त्वार्त्तिकः शुचि-  
स्तथापि स्वदुर्गमध्ये न वासी ममार्हः । तद्वमत्रैव दुर्गद्वारं स्थितः  
सेवा भक्तिसेवा करिष्यामि । तथानुहिते वक्नामः स्ववर्गीयानाहृय  
प्रोवाच । भां एतावत्कालं यावदेतदुग्धं कुशालं चाम्पाकं भृपतेरभूत ।  
परि संप्रत्यन्यं पर्वतीमाभिन्य वर्य सर्वेन्यहर्षं मंथयामः । उक्तं च ।

अनागतं यः कुरुते स शोभने  
स शोचने यो न करोत्यनागतम् ।

वनेऽन्तं संम्प्रत्यस्य ममागता जग  
• विष्टस्य वार्णा न कदापि नः श्रुता ॥ १६५ ॥

ते प्रोक्तुः । कथमेतत् । मंबवीति ।

#### ॥ कथा ४ ॥

कर्त्तिप्रिद्वनपदंश वैरन्वयोः नाम मिहः प्रतिवमति स्म । स  
कदाचिद्विनश्चनश्च परिप्रमन्तुः भासां न किंचिन्मन्त्रमासमाद । तत-

१ Weak, feeble. २ Tied by the bonds of death. ३ With respect to me. ४ Together with the lord. ५ That will not be accomplished when I am in the middle. ६ Attached to truth. ७ In the fort belonging to you. ८ For so a long time, up to this time. ९ He, who provides for what is to come, is a becoming person, while he who does not do so, comes to grief; old age came on me while I lived in this forest, still I never heard the words of a sage before. १० Of sharp nails खराणि नखाणि यस्य.

आस्तमनसमये महर्तीं गुहामासाय प्रविश्य चिन्नितवान् । नूनमेतस्यां गुहायां रात्रौ केनचित्सत्त्वेनागनव्यम् । तन्निभृतो भूत्वा तिष्ठामि । एवं तस्य तत्र स्थितस्याधिपुच्छो नाम तत्स्वामी लोपाशकः समायातः । स यावत्पश्यति तावत्सिंहपद्मपद्मतिरुहायां प्रविष्टा भवति न च निष्कान्ता । ततश्चाचिन्तयत । अहो विनष्टोस्मि । नूनमस्यामन्तर्गतेन भिंहेन भाव्यम् । तत्किं कगेमि । कथं यास्मामि । एवं विचिन्त्य द्वारस्थः फूल्कत्तुर्मारुधः<sup>१</sup> । अहो बिलं रे । इति प्रोच्य भूयोप्यभाषत । भोः किं न वंनिति यन्वया सहैकः समर्थं धर्मोस्ति । मया त्वं वक्तव्यो बाह्यात्समायातेन त्वयाप्यहमौकारणीयः । तथदि मां नाद्यसि ततोहं द्विर्तीयां गुहां यास्यामि । भिंहोपि तच्छुत्वा चिन्तितवान् । नूनमेषा गुहा समार्यात्म्याद्वानं सदा करोति । सायमद्वयानं किञ्चिद्वचे । अथवा साधिदमुच्यते ।

<sup>१</sup>भयसंब्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः कियाः ॥

प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपयुश्चाधिको भवेत् ॥ १६५ ॥

तदहमप्याद्वानं करोमि येन प्रविश्य मम भोज्यतां यास्यतीति । एवं संप्रधार्य तस्याद्वानमकरोत । अथ सिंहशब्देन सा गुहा प्रतिरक्षरात्संपूर्णान्यानपि दूरस्थानसन्वांस्त्रासयमास् । लोपाशकोपि पलायनपर इमं श्लोकमपठत् ।

अनागतं यः कुरुते स शोभते

स शोचते यो न करोन्यनागतम् ।

वनेत्रसंस्थस्य समागता जग ।

बिलस्य वाणी न कदापि नः श्रुता ॥ १६६ ॥

एवं मन्त्वा मया सह गम्यताम् । एवमभिधाय सपरिजनो वकनांसोन्यं देशं गतः ।

१ A jackal. २ The marks of a lion's footprints. ३ To howl.  
४ A covenant or agreement. ५ Should be accosted. ६ Calling out to. ७ The actions of the hands and feet of those who are frightened at heart, do not proceed and also the speech is stopped, while the tremour of limbs increases. ८ Filled with hundreds of echoes or reverberations.

अथ वक्त्रनासे गते स्थिरजीव्यपि प्रहृष्टमना व्यचिन्तयत् । अहो  
कल्याणमस्माकमुपस्थितम् । तेऽने मृदतमाः सुवध्या मे संजाताः ।  
उक्तं च ।

न दुर्जिदशिनो यस्य मन्त्रिणः स्युर्महापैतेः ।

क्रमायाता ध्रुवं तन्य न चिरान्त्यात्यग्निक्षयः ॥ १६७ ॥

अहो साध्विदमुच्यते ।

मन्त्रिशूणा हि गिरः संभाव्यास्ते विचक्षणैः ।

ये सन्तं नयमुत्मृत्युं मेवतं प्रतिलोमतः ॥ १६८ ॥

एवं विचिन्त्य स्वकुलाये वनकाष्ठिकामैकां दिनं प्रति प्रशिपति  
गुहाप्रदीपनौर्थम् । न च ते सूर्यो उल्का जानन्ति यद्यु कुलायम-  
म्पदुरयोत्तर्नायै वृद्धिं नयति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

कृतान्तपाशवद्वानां देवांपहतं चतमाम ।

बुद्धयः कुञ्जगामिन्या भवन्ति महतामपि ॥ १६९ ॥

अथ प्रभृतकाँसुभारे कुलायव्याजेन गचित् दुर्गदारं सुर्येदये  
संजातिद्वयानां प्राप्तेष्वपूर्वकं प्रियर्जीव्यवृत्यमुक्तं गत्वा मंथवर्णमाह ।  
स्वामिन दाहसाध्यं रुद्धामा मे गिरुद्धा । तम्भर्वाग्निधारः ममन्त्यै-  
कैकां वनकैषिकां न्वलन्ती प्राप्ने गृहीत्वा तत्र गुहादारंमुकुलाये  
प्रक्षिपतु येन ॥ मर्काचृणां कुर्म्भाषाकनगकन्योयो भवति । तच्छत्वा  
प्रहृष्टो मंथवर्ण आह । तात तन्कथयान्तमवृत्तान्तम् । चिरादृष्टाभिः । स

१ Oh joy! good fortune has smiled upon us. २ The destruction of that king, whose hereditary ministers are not provident, will surely take place very soon. ३ Those who having abandoned the proper and just course of conduct, follow the reverse of it ( प्रतिलोमतं मेवतं ) should be looked upon by wise persons as enemies in the form of ministers. प्रतिलोमतः in the opposite or contrary way. ४ Next. ५ For the purpose of setting the cave on fire. ६ For burning us up. ७ The talents even of the great, when fastened by the snares of the god of death ( about to die ) and leaving the intellect warped by fate, go astray or follow a crooked or wrong path. ८ Having a large heap of sticks. प्रभूतः काञ्चमभारे यस्य. च. ९ Fit to be destroyed by fire. १० Each one holding a burning stick in his beak. ११ The state of falling into the hell called कुर्मिगाक.

आह । वत्स नार्थ कालो वक्तव्यस्य यतःकदाचिनस्य रिषेः कश्चि-  
त्यणिधिः समागम्ने निवेदयिष्यति । ततो शानादतोप्यप्यसरणमन्यथा  
रुर्वन्ति । तत्पर्तता त्वर्यताम् । उक्तं च ।

<sup>४</sup>शीघ्रकृत्ये समुत्तने विलम्बयति यो नरः ?  
तत्कृत्ये देवता तस्य कोपाद्विप्रं प्रयच्छति ॥ १७० ॥

तथा च

<sup>५</sup>यस्य यस्य हि कार्यस्य सफलस्य विशेषतः ।

क्षिप्रमाक्रियमाणस्य कालः पिबति तदम् ॥ १७१ ॥

तद्वहयातस्ते हतर्शब्दोः सर्वे सविस्तैः निधर्याकुलतर्या कथयि-  
त्यामि । अथासौ तदाकर्य सपरिजन एकैका ज्वलन्ती वनकाष्ठिका  
चञ्चवयेण गृहीत्वा तद्वहाद्वारं प्राप्य स्थिरजीविकृलां व प्रक्षिप्तवान् ।  
ततस्ते सर्वे दिवान्धा वकनासंमन्त्रिवाकर्य स्मरन्तो द्वारस्यावृतलीढ-  
निःस्मरन्तो गुहामध्ये कुम्भीपाकस्यापायमाप्ना शृताश्च । एवं शब्द-  
जिःशतानां नीत्वा भृयोपि मेषवर्णस्तमेव न्ययोधणादपद्वर्गतः प्रमु-  
दितपनाः सुखोपविष्टः सभामध्ये स्थिरजीविनमपृच्छत् । यनति त्वया  
कर्त्य शब्देणतेनैतावत्कालो नीतः । तद्व त्रैकृतमस्माकं वर्तने । तत्क-  
र्त्यताम् । स आह । <sup>६</sup>आगामिकलवाऽछयैव कष्टमपि सेवद्विर्न ज्ञातये ।

उक्तं च

१ For speaking or exchanging words. २ My meeting you ( here ). ३ From here. ४ When anything to be done quickly has arisen, if a man delays its execution, the deity being angry places an obstacle in its way. शीघ्र कृत्य lit. a speedy action. ५ Time sucks away the juice of every action and especially of that which is to be attended with fruit, when it is not done speedily. ६ When your enemies are killed. ७ At length, in detail. ८ Without any distraction of the mind. ९ Remembering the words of the counsellor. १० वा क्रान्तिः. ११ Not being able to go out by reason of the door being blocked up. १२ Subjected to the injuries to be experienced in *Kumbhipika* ( a kind of hell in which the wicked are baked like the potter's vessels. ) १३ Gone among the enemies. १४ Even miseries when experienced with the desire of a prospective fruit are not felt ( to be such. )

'शक्तेनापि क्षता जनेन विदुषा कालान्तरप्रेक्षिणा  
बस्तव्यं सल्लु वज्रपातविषमे क्षुद्रेषि पापे जने।  
दर्ढीव्यथकरेण धूममलिनेनायासमुक्तेन किं  
भीमेनातिबलेन मत्स्यभवनेषु पा न संघटितः ॥ १७२ ॥

तथा च ।

'कार्यस्यापेक्षया भुक्तं विषमप्यमृतायते ।  
सर्वेषां प्राणिनां यत्र नाश कार्या विचारणा ॥ १७३ ॥

अन्यच्च ।

० भिर्द्धिं वाञ्छयता जनेन विदुषा र्तिजो निगृह्य स्वकं  
सञ्चोत्साहवतापि दैवगतिषु स्थैर्यं प्रकार्यं क्रमात् ।  
देवेन्द्रद्विषोपमैर्वहृगुणैरभ्यर्चिनो भ्रातृभिः  
किं क्लिष्टः सुचिरं विग्रामभवने पुर्वं न धर्मात्मजः ॥ १७४ ॥

तथा च ।

१ Even though a person be powerful and learned, he should reside with a very mean and wicked sinner as hard as the stroke of adamant, in expectation of better days to come; did not the powerful Bhima with hands occupied in holding the laddle, dirtied with smoke and tired, bake cakes in the house of Virata ? The latter half of the verse alludes to the facts. The Pandavas living *incognito*, at the house of Virata, the king of Matsyapura, दत्तीन्यपकरण-व. दत्ती अप्यो करो यथ. २ Where even poison drunk with the desire of accomplishing some object is turned into nectar in the case of all creatures, no hesitation is to be made there as to whether the poison should be taken or not. ३ A man, who wishes to accomplish some object, though wise and full of lustre and energy, having restrained his own might, should quietly assume patience; did not the son of Dharma (Yama) formerly suffer miseries for a long time in the house of Virata, although he was highly honoured by his brothers resembling the god of gods in wealth and full of many virtues ?

'त्वेणां प्रतिभेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जस्मना  
गन्तव्यानि दिनानि दैववशतो भूयो धर्न बाञ्छता ।  
सैरन्ध्रीसि विगहिता युवतिभिः साक्षेपमाङ्गाभया-  
द्वौपया किल मत्स्यराजभवने धृष्टं न किं तु नदनम् ॥ १७५ ॥  
तत्स एव नीतिशो भवनि योपमानमपि सहित्वा कार्यं साधयति ।

उक्तं च ।

. महत्वमेतन्महतां नयालंकारधारिणाम् ।  
न मुञ्चन्ति यदारम्भं प्राप्तेषि व्यमनोदये ॥ १७६ ॥

तथा च ।

<sup>३</sup> प्रारभ्यते त खलु विघ्नभयेन नर्तैः  
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमनि मध्याः ।  
विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः  
प्रारब्धमुन्नमगुणा न परित्यजन्ति ॥ १७७ ॥

मेघवर्ण आह । तन्कतं निष्कर्षैकं मं राज्यं शत्रुघ्निःशेषता<sup>४</sup> नेयता  
त्वया । अथवा युक्तमेतन्नयवाद्विनाम् । उक्तं च ।

१ Did not Draupadi although endowed with incomparable beauty, youth and birth in a noble family, rub sandal in the house of Virata, notwithstanding she was revilingly called ( सैरन्ध्री ) a maid-servant by young females, for fear of violating the order of her husband who had to pass few days incognito with the desire of regaining his prosperity ? बाञ्छता I do not know how this can be connected with द्वौपया. २ This is the greatness of the great who possess ornament in the shape of wisdom, viz., they do not leave off what is once begun even though a calamity befall them. नयालंकार--कर्म. नय एव अलंकार. ३ The mean'do not begin anything through the fear of meeting with obstacles, the middling having begun anything, stop when interrupted by difficulties ; while the best do not leave off what is once begun, although they are encountered by thousands of difficulties. For सहस्रगुणिते there is another reading which is पुनः पुनरपि again and again, repeatedly. ४ Free from danger or void of foes. कर्णक literally means a thorn and hence anything that is an object of danger &c. ५ Annihilating.

१ ऋणशोषं चाप्तिशोषं शक्तिशोषं तैथव च ।  
 पुनःपुनः प्रवर्धने तस्माच्छेषं न धारयेत् ॥ १७८ ॥  
 तजास्ति त्वत्समोन्यो मन्त्री बुद्धिमाल्येन 'शक्तिशोक्षणं विनापि  
 स्वाक्षर्या शश्वरे हताः । अथवा माप्तिव्युच्यते ।  
 शश्वर्तास्तु प्रियो न हता भवन्ति ।  
 प्रक्षाहताथ नितरा सुहता भवन्ति ।  
 शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरोग्मेकं  
 प्रक्षा कुलं च विभवं च यशश्च हन्ति ॥ १७९ ॥  
 स्थिरजीव्याह । २ भै व्यवप्रतापभावोर्यं भविष्यद्वृद्धिसूचकः । वर्यं  
 गुरुर्मूकाः कृत्यानुष्ठानमाचाः । उक्तं च । ,  
 ३ ऐसराति मनः कार्यागम्भे इद्धीभवति सृहा  
 स्वयमुपनयन्तर्थान्मन्यो न गच्छति विष्ववम् ।  
 फलति सुकलं रुग्यं चिनं समुत्तनिमश्वते  
 भवति च गतिः अत्यधे रुग्यं नरस्य भविष्यतः ॥ १८० ॥  
 तनव-भविष्यतो विष्वक्षस्य भविर्विष्यं गति बुद्धिविष्यसेन ज्ञातं  
 मया । ये विज्ञा भवन्ति पुरुषाणां भविष्यतामभविष्यता च व्यवहा-  
 रादेव जानन्ति । उक्तं च ।

१ The remnant of a debt, of fire and of an enemy, increases over and over again ; therefore, one should never leave any remainder. २ Even without discharging a single weapon. ३ Those enemies, who are killed with weapons, are not really killed, but those who are destroyed by wisdom are said to be entirely killed ; because a weapon destroys only the body, while wisdom destroys the family, wealth and fame of a person. ४ What you say is due to your majesty's glory indicating future prosperity ; as to ourselves, we are only dumb agents of actions. ५ When a man is sure to prosper, his mind expands at the beginning of any work, his desire becomes firm, his counsel itself brings about the accomplishment of objects and never fails, his every undertaking is crowned with fruition, his mind attains to elevation and he has love produced in him for praiseworthy deeds. Here भविष्यत = वर्षिष्यमागस्य. ६ Destiny. ० The errors of judgment committed by your enemy. ८ Wise, prudent विज्ञान = ज्ञानसीनि = विज्ञा. ९ Course of action, conduct in general.

‘बाञ्छैव दूचयति पूर्वतं भविष्यते  
उपोन्यजन्मसुकृतं यदिवेतरच्च ।  
विनायते श्रीभुजातकलापचिह्नः  
प्रत्यक्षपौरपत्तस्तरसः कलापी ॥५६॥

तयस्य विधिः संमुखो भवति स त्वमिव बुद्धिसंपन्नो भवति ।  
उक्ते च ।

नै देवा यदिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।  
 यं तु वर्धितुमिच्छन्ति बुद्धच्या संयोजयन्ति तम् ॥ १८२ ॥  
 नै देवाः शक्तमाद्युय निघन्ति रिपुवन्कुधा ।  
 यं तु हिंसितुमिच्छन्ति बुद्धच्या विश्वेषयन्ति तम् ॥ १८३ ॥  
 'बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे पर्युणस्थिते ।  
 अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ १८४ ॥  
 व रिपोः संजातो बुद्धिविश्वेषः ॥  
 ॥ 'समाप्तं चेदं काकोलकीयं नाम ततीयं तन्त्रम् ॥

१ This verse is exactly equal to verse 80 except in the 2nd line, where for तुमा यद्यतनुम् नवग्नि गृह्ण ना. This verse has पुंसान्यजन्मसकृते नदिनरण । which means the merit or otherwise of a man in another birth, and in the 4th line for न्युप्तः. Here we have पञ्चक पदे; which means by backward steps. २ Favourable. ३ The gods do not look after men like cow-hords with sticks in their hands ; but they endow him whom they wish to raise to prosperity with talent. ४ The gods do not strike with weapons like enemies angrily ( him whom they are displeased with ) but they make him whom they wish to destroy, destitute of talent. ५ When the talent is clouded and when destruction is at hand, inequity resembling equity never leaves the mild.

And thus ( here ) ends this *Third Tantra* named  
Kakolukiya ( war between crows and owls ).









